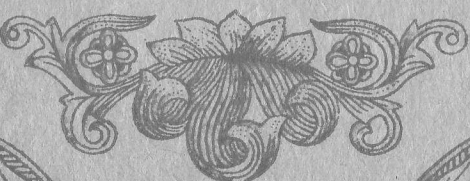

В.Т. ПОЛЄК

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
X-XVII
СТОЛІТЬ

Рецензенти: кандидати філологічних наук
Л. В. Куценко (Кіровоградський педінститут), Г. І. Павленко
(Інститут літератури НАН України)

Редакція літератури з філології і педагогіки
Редактор Н. В. Леонова

Полек В. Т.

П49 Історія української літератури Х—XVII століть: Навч. посібник.— К.: Вища шк., 1994.— 144 с.

ISBN 5-11-004281-0.

На великому фактичному матеріалі розглянуто українську літературу Х—XVII ст.

Висвітлено окремі аспекти національної специфіки української літератури, розкрито естетичну, пізнавальну й художню цінність писемних пам'яток Х—XVII ст. та їх вплив на подальший літературний процес. Простежено взаємозв'язки літератури та суспільно-політичного життя, літератури і релігії.

Для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів.

П 4603020102—040
211а—94
211—94

ББК 83.34УКР1я73

ISBN 5-11-004281-0

© В. Т. Полек, 1994

Українська література Х—XVIII ст. (давня українська література) — початковий і найтриваліший період розвитку нашого письменства, його фундамент, на якому пізніше розвинеться українська література — невід'ємна частина всесвітньої. Щоб зрозуміти це, треба з'ясувати, що ми вкладаємо в поняття «українська література», її географічні і часові межі, що використала українська література із зарубіжної спадщини і що внесла у світову культуру. Якщо до недавнього часу в силу сумнозвісних політичних тенденцій під українською літературою ми розуміли тільки творчість наших письменників у межах України (Радянської України), причому їхній внесок оцінювався з класових позицій, а не відповідно до реальної їхньої ролі у літературному процесі і впливу на творчість своїх сучасників та наступників, то тепер ми добре усвідомлюємо шкідливість такого обмеження, що подавало розвиток нашого письменства у кривому дзеркалі і створювало хибне уявлення про неповноцінність української літератури, її залежність від літератур нібито культурніших народів-сусідів — російського і польського. І тут слід зрозуміти, що цей рух був взаємним, а не одностороннім, як намагалися це представити польські (наприклад, О. Брюкнер із своєю фразою «*A stąd na Ruś*» — «А звідси на Русь») чи російські великодержавні історики літератури.

У поняття «українська література» входить творчість письменників, які народилися і працювали у політичних межах теперішньої України, а також на етнографічних територіях, що входять у кордони Російської Федерації (наприклад, творчість кошового кубанських козаків, друга Т. Шевченка Якова Кухаренка чи Василя Барки, який наприкінці 20-х років навчався і працював на українському відділенні філологічного факультету Краснодарського педінституту на Кубані), Польщі (на Лемківщині народився поет

Б. І. Антонич, уродженцями Холмщини були історик, письменник і літературознавець М. Грушевський та письменник В. Островський), Чехії та Словаччини (Пряшівщина, «празька група» українських поетів), а також творчість українських та неукраїнських за походженням (наприклад, американка Патриція Ворен, яка писала українською мовою під псевдонімом Патриції Килини) письменників діаспори — Канади, США, Латинської Америки, Австралії, Німеччини (тут у 1945—1949 рр. існував «Мистецький український рух» — МУР, а досі діє Український вільний університет), Італії. Тільки таке комплексне вивчення історії української літератури дає змогу повніше зрозуміти її феномен, роль і місце у світовому літературному процесі. Адже її творці не тільки запозичували теми із всесвітнього письменства (класичний приклад — «Енеїда» І. Котляревського, який на основі однойменної поеми римського поета Вергілія, за словами чеського дослідника К. Крейчі, створив вічно живий твір, бо «тут реалізм образу значно сильніший, ніж бурлескна деформація»), а й зробили значний внесок у світову скарбницю. Для прикладу згадаймо творчість Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки і П. Тичини чи письменників діаспори — Св. Гординського (пише ще й німецькою), І. Рубчака (відомі його твори англійською мовою) чи Віри Вовк (виступає і португальською) тощо.

Водночас треба звернути увагу на те, що на різних етапах історичного розвитку український народ по-різному називав себе — руський, російський (це грецький відповідник до етноніма Русь — Росія). У 1721 р. цю назву перейняв Петро I, перейменувавши Московське царство на Російську імперію. Так москowitzи стали росіянами (докладніше див.: Шелухін С. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Дрогобич, 1992; Полєк В. «Руский», «руський», «російський», «український». Синоніми? Так!// Березіль. — 1991. — № 9. — С. 160—165). Тому з'являється новий етнонім на позначення нашого народу — Україна, український, вперше зафіксований під 1187 р. у «Київському літописі» (див.: Літопис руський. — К., 1987. — С. 343 і 347). Щоб поєднати ці етноніми, показати нерозривність історичного розвитку українців, зв'язок між окремими його етапами, з другої половини XIX ст. ці назви вживалися паралельно як прикладка,

наприклад, І. Франко назвав свою працю «Нарисом історії українсько-руської літератури до 1890 р.», а М. Грушевський — «Історією України-Руси».

І врешті, деякі зарубіжні (німець К. Ріттер, австрієць П. Кречмер) та українські дослідники вважають Україну колиською індів-сіндів, вбачають спільність між трипільською культурою і культурою гіксосів — предків ізраїльтян (пор. Єрусалим — «Руса салем», тобто «постій русів!»).

ОБСЯГ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Давня українська література охоплює творчість письменників X—XVIII ст., тобто той період, пам'ятки від якого збереглися до нашого часу. Як стверджують І. Огієнко та Ю. Шевельов, писемність і письменство зароджуються вже у V ст., але вони не дійшли до нас — про них маємо опосередковані відомості. Така розтягненість у часі створює певні труднощі у вивченні літературного процесу X—XVIII ст. Тому цей початковий, тривалий і складний етап розвитку української літератури умовно поділяють на окремі періоди. Існують різні спроби періодизації, але, на нашу думку, давню українську літературу можна поділити на такі періоди:

- 1) література княжої доби, тобто література Київської Русі X—XIII ст.;
- 2) література XIV — першої половини XVI ст.;
- 3) література другої половини XVI ст. — кінця XVII ст.;
- 4) література XVIII ст.

Незважаючи на певну умовність такої періодизації, все ж таки вона дає змогу звернути увагу на естетично-художні особливості кожного із названих періодів, на істотні відмінності між ними, а водночас продовження і розвиток традицій на різних етапах літературного процесу.

Давня українська література має ряд особливостей. Насамперед вона переважно рукописна, навіть після появи книгодрукування більшість її пам'яток зберігаються або поширюються в рукописах. При переписуванні тієї чи іншої пам'ятки переписувач часто змінював її текст. Якщо ті зміни неістотні, не впливають на творчий задум автора, то маємо *список* тієї чи ін-

шої пам'ятки (твору). Якщо ж він настільки змінив оригінал, що втрутився у композицію і манеру викладу переписуваного твору, а то і в його зміст, то маємо його редакцію. Так, існує три редакції «Повісті временних літ» і понад 230 списків-копій цього твору, що повторюють другу або третю його редакції. Отже, історія давньої української літератури — це не тільки історія художніх творів — літературних пам'яток, а й історія їх редакцій, а в окремих випадках — і списків.

Друга особливість пам'яток Х—XVIII ст. — їх анонімність, що у багатьох випадках зумовлена рукописною традицією. Для цього періоду найбільшу трудність становить визначення автора того чи іншого твору, без чого важко зрозуміти творчий задум письменника, ознайомитися з його біографією і творчістю у повному обсязі. Адже в процесі роботи переписувач міг випадково чи свідомо пропустити прізвище автора. Це пояснюється тим, що до 1886 р. (тоді була прийнята Бернська конвенція з охорони літературних і художніх творів. Україна тільки у 1973 р. приєдналася до Всесвітньої конвенції про авторське право) не існувало авторського права, а отже, будь-хто міг безкарно втручатися у чужий текст, вносити в нього будь-які зміни відповідно до своїх смаків і розуміння даного твору чи описаної у ньому події.

Не знаючи нічого про автора, ми дуже часто не можемо точно визначити час написання твору, бо, як правило, він дійшов до нас у пізніших списках. Приблизний час укладання твору можна встановити на підставі вивчення матеріалу, на якому він написаний — пергамент чи папір (тут можуть допомогти знання філіграней — водяних знаків), на основі особливостей правопису, що досить точно може підказати час написання пам'ятки чи її списку.

Не менш складним є питання мови творів Х—XVIII ст. В її основі — старо(церковно)слов'янська мова з виразними слідами української вимови (так звана київська її вимова), що пізніше доповнюється словами іншомовного походження — з єврейської, грецької, латинської, польської мов, а у XVIII ст. — з російської. Це своєрідний *суржик* — українська книжна мова не була специфічно українським явищем — вона притаманна й іншим слов'янським (польській, чеській, а особливо — сербській) і неслов'янським мовам вказаного періоду. Це пояснюється тим, що ще на початку

XIX ст. вважалося, що церковно(старо)слов'янська мова є літературною мовою всіх слов'ян, а народні мови українців, росіян чи чехів — це тільки її наріччя. Для прикладу вкажемо, що у першодруці «Слова о полку Ігоревім» (1800) пояснюється, що текст пам'ятки подається і «старинным русским языком в исходе XII столетия с переложением на употребляемое ныне наречие» (курсив наш. — В. П.).

Розглядаючи мову творів Х—XVIII ст., не можна не згадати і про форму тогочасного *письма*. За часів Київської Русі спочатку використовували так званий *устав*, урочисте письмо, для якого характерні великі букви, майже квадратні, симетричні, з комбінацією прямих та заокруглених ліній. З виникненням *напівуставу* в деяких коштовних книгах і далі використовується видозмінений устав (так званий новий, або пізній). Цим видозміненим уставом написано знамените Пересопницьке євангеліє (1556—1561).

У середині XIV ст. з уставу розвинувся *напівустав*, уперше застосований у Лаврентіївському літописі 1377 р., що прискорює процес переписування пам'яток. Йому не притаманна каліграфічна довершеність у написанні букв, причому та сама літера може бути виконана одним і тим же переписувачем у кількох варіантах.

У другій половині XV ст. з напівуставу (півуставу) розвинувся український *скоропис*, що в XVII ст. вплинув на московський (російський) *скоропис*. За словами О. Соболевського, «она (скоропись) не могла произойти органически из московской скорописи XVII века и что в ней чувствуется влияние южнорусского письма многочисленных при Петре и после Петра в московской Руси южнорусских выходцев, которые, между прочим, держали в своих руках московскую Академию и другие московские школы»¹. Цим українським (київським) *скорописом* писали в Україні ще у першій половині XIX ст., «і тільки в другій половині XIX віку російська нівеліровка зробила те, що ми забули своє рідне письмо»².

У 1708 р. Петро I провів реформу письма для світських видань, інакше — гражданських на противагу ре-

¹ Цит. за: Огієнко І. Українська культура. — К., 1991. — С. 20—21.

² Там же. — С. 20.

літійним книгам, що далі друкувалися кириличним шрифтом. Віддаючи належне реформаторській діяльності царя, часто забувають, хто був творцем гражданки. Ще у 1862 р. у праці «Наука и литература в России при Петре Великом» П. Пекарський документально довів, що зразки нового шрифту розробили за пропозицією царя уніатські ченці-василіани монастиря у місті Жовква теперішньої Львівської області, а відлив у металі українць-галичанин І. Ф. Копієвський (Копієвич) у власній друкарні в голландському місті Амстердамі, звідки їх було перевезено до Петербурга. Деякі букви вперше були використані вже у Грамоті патріарха Єремії (Львів, 1591)¹.

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ Х—XVIII СТ.

Щоб краще зрозуміти історію української літератури Х—XVIII ст., необхідно коротко зупинитися на основних етапах її вивчення. Для того, щоб перейти до наукового вивчення літературного процесу цього найдавнішого періоду нашого письменства, треба було зібрати, зареєструвати, описати і, врешті, видати найдавніші пам'ятки. Спочатку цю вкрай необхідну роботу виконували освічені ченці, адже у бібліотеках монастирів зберігалися стародавні рукописи, а пізніше — і друківані книги. Описи цих бібліотек дозволяють скласти хоча б приблизне уявлення про літературний процес Х—XVIII ст. До нашого часу збереглися описи (каталоги) бібліотек Слущького (1579 і 1837) м. Супрасльського (1557) і Львівського (1621—1622) монастирів та списки подарованих книг. Так, Галицько-Волинський літопис перелічує книги, які подарував князь Володимир Василькович (? — 1288) різним монастирям і церквам². На початок XVII ст. припадає і перша спроба укладення наукового апарату. З. Копієвський додав до своєї «Палінодії» (1621—1622) «Каталог книг учителів, которіє ся до моєї книги уживано». У ньому названо понад 100 джерел — рукописних і друківаних. Проте найціннішою працею слухають вважати «Оглавленіє книг, кто їх сложил», що на-

¹ Див.: Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян.— Жовква, 1938.— С. 201—203.
² Літопис руський.— К., 1989.— С. 447—448.

лежить до кінця XVII ст. На підставі уважного вивчення цієї праці, яку можна вважати за перший бібліографічний нарис історії української літератури, І. Франко вважав його автором видатного українського діяча культури Є. Славинецького.

Першим дослідником давньої української літератури був М. Максимович (1804—1873), який у 1839 р. опублікував «Историю древней русской словесности», вперше подавши майже повну картину розвитку української літератури Х—XVIII ст., її періодизацію і визначивши місце у світовому письменстві, особливо вказавши на національну належність київської літератури як української. Він першим захищав самотність давньої української літератури. «Якщо порівняти стародавню словесність з сучасним її станом словесності у західних народів,— писав М. Максимович,— то, звичайно, жоден з них не візьме переваги перед нами; принаймні нам невідомо нічого в XI і XII століттях на західноєвропейських мовах, що переважало б літописання Нестора, слова Кирила Туровського і Пісню про полк Ігоря»¹. На його думку, серед її найдавніших пам'яток «багато прекрасних за своїм внутрішнім достоїнством і навіть часом появи, бо деякими явищами своїми вона визначила розвиток словесності в інших народів нового світу»². Ці перші спостереження М. Максимовича над найдавнішою українською літературою підтверджуються пізнішими дослідженнями.

М. Максимович також розглянув питання про тогочасну книжну мову, про вплив церковно(старо)слов'янської мови «на руські форми мови», і, навпаки, вплив тогочасної української мови на церковно(старо)слов'янську, правопис якої так затемнив народну вимову, «що тепер письмо тільки на основі однієї вимови має вид безграмотності (розрядка в тексті.— В. П.)»³. Саме цей незвичний для нас правопис утруднює читання і розуміння текстів Х—XVIII ст.

В «Истории древней русской словесности» М. Максимович твердив, що «стародавня писемна мова наша являє собою переважно приєднання південноруської

¹ Максимович М. А. Собр. соч.: В 3 т.— К., 1880.— Т. 3.— С. 397—398.

² Там же.— С. 50.

³ Максимович М. О. Історія давньої руської словесності // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови / Упоряд. П. Д. Тимошенко.— К., 1959.— Ч. 1.— С. 37.

мови до церковнослов'янської»¹, а в праці «Песнь о полку Игореве» (1836—1837) уточнив, що «мова «Слово о полку Игореве» українська», а деякі північноруські ознаки у цій пам'ятці пояснюються втручанням у текст пізнішого переписувача². «Українські пісні і думи... найближчі і найоднорідніші з «Піснею про полк Ігоря»³. Він також додав, що майже всі стародавні пам'ятки написані «південнорусами», тобто українцями, а отже, є власністю українського народу.

Отже, вже М. Максимович вважав пам'ятки княжої доби власністю українського народу і його літератури. Тому літературознавець виділив письменство Київської Русі в окремий період, поділивши його на три підперіоди. Перший з них тривав із 60-х років IX ст. і до середини XI ст., другий — із середини XI ст. до 1125 р., а третій — з 1125 р., тобто від смерті князя Володимира Мономаха, до 70-х рр. XIII ст. Проте така періодизація фактично не знайшла свого продовження і підтвердження. Ми розглядаємо літературу княжої доби (X—XIII ст.) як єдиний літературний процес, у межах якого вивчаємо окремі твори за жанрами.

В історію української літератури М. Максимович вперше ввів полемічну літературу як окремий вид давнього письменства, причому розглядав твори обох таборів — православного та уніатського (наприклад, Іпатія Потія). У своїх працях він уточнив дату написання вірша «Плач Малої Росії» — 1658 р., а не 1720-і рр., та анонімної драми «Милість Божія» — 1728 р.⁴

Першим нарисом історії української літератури і, зокрема, X—XVIII ст., на Західній Україні були «Замітки о руській літературі» І. Вагилевича, вперше опубліковані у львівській газеті «Дневник руський» (1848), що чомусь залишилися поза увагою дослідників. Як нам здається, в основу своїх «Заміток...» Вагилевич поклав згадану «Историю древней русской словесности» М. Максимовича, доповнивши її власними знахідками в архівах Західної України («Я читав декотрі з них», — писав І. Вагилевич про діалоги XVIII ст.), чи

¹ Максимович М. О. Історія давньої руської словесності // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови / Упоряд. П. Д. Тимошенко. — Ч. 1. — С. 37.

² Максимович М. А. Собр. соч. — Т. 3. — С. 558.

³ Там же. — С. 632—633, 512.

⁴ Корпанюк М. М. О. Максимович — дослідник літератури Київської Русі і давньої української літератури // Рад. літературознавство. — 1987. — № 12. — С. 58—64.

відомостями, які дістав, ознайомившись із працями російських дослідників давньої літератури. Так, тільки із «Москвитянина» за 1842 р. він міг довідатися, що Бояна можна ототожнювати із Яном Вишатичем (докладніше див. «Слово о полку Ігоревім»).

І. Вагилевич не подав власної періодизації української літератури X—XVIII ст., хоч із його окремих уточнень можна зрозуміти, що літературу Київської Русі він поділив на два періоди — до половини XII ст. (у тексті — половини XIII ст., але наведені приклади — «Слово о полку Ігоревім» і Київський літопис — заперечують таке датвання)¹. «Найсвітлішою для язика руського», тобто українського, добою дослідник вважав литовсько-руську (XIV—XVI ст.), хоча сюди він включив і кінець XVI—XVII ст., тобто часи польської займанщини. «Література із сеї доби есть дуже велика»,² — писав він, підтверджуючи свою думку посланнями на представників полемічної літератури, серед яких згадував і Іпатія Потія. Чи не вперше І. Вагилевич відзначив внесок українських письменників у розвиток російської літератури початку XVIII ст., назвавши Ф. Прокоповича і С. Яворського «творителями літератури сіверноруської або російської»³. А в цілому «Замітки о руській літературі» І. Вагилевича мають енциклопедично-бібліографічний характер, а назви окремих творів подані у формулюванні і скороченнях автора⁴.

У 1869 р. у львівській «Правді» (№ 36—44) з'явилася дослідження І. Прижова «Малоросія (Південна Русь) в історії її літератури, від XI до XVIII ст.», що було українським перекладом Н. Вахнянина праці російського дослідника (Воронеж, 1869). Царська цензура покалічила текст, а тому український переклад тільки частково доніс до західноукраїнського читача творчий задум І. Прижова. О. Мазуркевичу вдалося розшукати рукопис російського дослідника та опублікувати його під дещо іншою назвою — «Быт Малороссии по памятникам ее литературы с XI по XVIII в.»⁵.

¹ Вагилевич І. Замітки о руській літературі // Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. — К., 1965. — С. 160.

² Там же. — С. 162.

³ Там же. — С. 164.

⁴ Там же. — С. 576—577.

⁵ Мазуркевич А. Р. И. Г. Прыжов: Из истории русско-украинских литературных связей. — К., 1958. — С. 166—220.

Використавши майже всю доступну на той час літературу, І. Прижов створив досить повну історію української літератури XI—XVIII ст., причому кожного разу наголошуючи на українському походженні того чи іншого твору княжої доби. Це, мабуть, єдиний випадок, коли російський дослідник твердив, що література Київської Русі — продукт тільки українського народу. Тому він так палко полемізував із російськими великодержавними істориками літератури. Підкреслюючи внесок українських культурних діячів у розвиток російського письменства, І. Прижов водночас спростував безглузді закиди російських шовіністів, нібито українські вчені сприяли ополяченню та онімеченню росіян. Так, він відкинув твердження історика С. Соловйова, що, мовляв, не українські вчені врятували великоросів, а... німці. В «Истории России» (Т. XIII.—С. 229) він писав, що «нужны были немцы для этого (т. е. для просвещения), нужно было ехать не в Киев, а в немецкие государства»¹.

Багато уваги І. Прижов приділив питанню українського походження «Слова о полку Ігоревім». Він писав: «Москвичі, в руки яких передусім попало «Слово», не могли його прочитати (розрядка в тексті.— В. П.), вдавалися до безглузвих пояснень і зрозуміли тільки тоді, коли за розробку взялися люди, які знали українську мову (южнорусь)»². Це спостереження продовжив М. Драгоманов у рецензії на працю І. Прижова. На думку рецензента, «Слово о полку Ігоревім» «могло розвинутися тільки на ґрунті народної поезії, що і до цього часу на півдні Росії (тобто в Україні.— В. П.) зберігає свою близькість до цієї пам'ятки руської поезії XIII (треба XII.— В. П.) ст., і що це «Слово», власне, не мало будь-якого впливу на наступний літературний розвиток півночі Росії (якщо не враховувати наслідувальної «Задонщини» (і не має з ним жодного зв'язку)»³. М. Драгоманов високо оцінив працю І. Прижова «Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII в.», і зробив деякі зауваження, доповнення та уточнення, цінні для вивчення давнього українського письменства.

¹ Мазуркевич А. Р. И. Г. Прижов: Из истории русско-украинских литературных связей.— С. 210.

² Там же.— С. 175.

³ Драгоманов М. П. Малороссия в ее словесности // Выбране: «...мія задум аложити очерк історії цивілізації на Україні».— К., 1991.— С. 8.

Поява рецензії М. Драгоманова (1870) була не випадковою. Він був добре обізнаний з явищами давньої української літератури, бо, як сам зізнавався, задумав «зложити очерк історії цивілізації на Україні», що без початкового періоду її розвитку був би неповним, а часом і незрозумілим. Тому він присвятив низку статей різним проблемам давньої української літератури, а її короткий нарис подав у «Репорті для літературного конгресу у Парижі», що у 1878 р. вийшов французькою мовою («La literature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport...»). «Репорт» одразу ж з'явився в українському перекладі «Література українська, проскрибована (заборонена.— В. П.) рядом (урядом.— В. П.) російським» (Львів, 1878), а також німецькою, італійською, іспанською і сербською мовами. Праця М. Драгоманова продовжила традицію вивчення давньої української літератури в Західній Європі.

У 60-х роках XIX ст. до вивчення української шкільної літератури взявся професор Київської духовної академії М. Петров (1840—1921), який у статті «О словесних науках и литературных занятиях в Киевской академии» уперше звернувся до вивчення українських шкільних піітик XVII—XVIII ст. Забігаючи наперед, скажемо, що ця тема знайшла своє продовження у працях Г. Сивокона «Давні українські поетики» (Х., 1960) і В. Маслюка «Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні» (К., 1983).

Пізніше М. Петров звернувся ще до однієї мало-вивченої проблеми — української шкільної драми XVII—XVIII ст. Про свої знахідки і міркування він повідомив у низці статей, на основі яких у 1880 р. видав працю «Очерки из истории украинской литературы XVII—XVIII в. Киевская искусственная литература XVII—XVIII вв., преимущественно драматическая». Це дослідження цінне не лише багатством фактичного матеріалу, вперше введеного у науковий обіг, а й делікатною спробою повернути його справжньому власникові — українському народові. Дослідник писав: «Інші дивляться на київську писану літературу XVII—XVIII ст. як на один з епізодів у загальному розвитку російської літератури; і я перше розглядав, і тепер намір маю розглядати її окремо, як спеціальну, самодостатню галузь літератури з своїм певним

колом екстериторіального розвитку», а далі уточнив: «Ця література мала ще й місцеві національні основи, або захищаючи життєві інтереси місцевого населення незалежно від його мови, або ж разом із тим посилено пристосовуючись і до місцевої народної мови; тож була вона національною чи самим лише змістом, а чи разом і змістом і мовою»¹. «Такі заяви робили працю Петрова помітним фактом в історії українського літературознавства в царській Росії,— справедливо писав О. Білецький,— де в ті часи українознавство було обмежене не тільки цензурою і жандармерією, а нерідко й виявами великодержавного шовінізму в російській громадськості»².

Значний внесок у вивчення української літератури XVII—XVIII ст. зробив П. Житецький (1836—1911), автор ґрунтовних праць «По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV веках» (1883), «Нарис літературної історії української мови в XVII ст.» (1899), «Енеїда Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст.» (1900) та ін.³ На багатющому фактичному матеріалі вчений добре розкрив найважливіші проблеми давньої літератури, її взаємозв'язок із усною народною творчістю, підтвердив значення давніх творів для становлення нового українського письменства. Тому так переконливо звучала його думка про те, що «Енеїду» Котляревського слід розглядати як синтез усього пережитого, але синтез творчий, у якому закладено початок нового роду літературних явищ, неможливих у XVIII ст.⁴ Заслугують на увагу також його спостереження над мовою стародавніх творів.

Цінний вклад у дослідження окремих питань давнього українського письменства вніс професор Харківського університету М. Сумцов (1854—1922). Щоб уникнути цензурних і жандармських переслідувань та звинувачень в українофільстві, він змушений був дру-

¹ Цит. за працею: Білецький О. І. Шляхи розвитку українського літературознавства // Матеріали до вивчення історії української літератури: В 5 т.— К., 1959.— Т. 1.— С. 22.

² Там же.

³ Див.: Житецький П. Г. Вибр. праці: Філологія.— К., 1987.— 327 с.

⁴ Там же.— С. 229. Див. також Плачинда В. П. Павло Гнатівич Житецький.— К., 1987.— 206 с.

кувати свої дослідження під офіційними ярликами, як-от: «література київського періоду», «література південно-західна» чи «руська народна словесність». У серії статей «К истории южнорусской литературы XVII ст.» учений подав матеріали про Л. Барановича, І. Вишенського, І. Галятовського, І. Гізеля. Він також опублікував статтю «Про вплив малоруської схоластичної літератури XVII в. на великоруську розкольникчу літературу XVIII в. і про відбиття в розкольникчій літературі масонства» (1895) та брошуру «О литературных нравах южнорусских писателей XVII ст.» (1906)¹.

На початку XX ст. до проблем давнього письменства звернувся С. Єфремов (1876—1937), автор «Історії українського письменства» (1-ше вид.— 1911, 4-те — 1924), що вражає своєрідним пафосом, ліризмом і свідомим патріотичним дидактизмом. Виходячи із тенденцій про волелюбність і безперервність визвольних течій в українській літературі, літературознавець дещо недооцінював наше книжне письменство XVII—XVIII ст. У 1918 р. у Києві він видав «Коротку історію українського письменства», а в Москві у «Настольном энциклопедическом словаре братьев Гранат» опублікував огляд «Українська література». На жаль, і досі немає критичної оцінки С. Єфремова як історика письменства. Це пояснюється тим, що нібито він був організатором Союзу визволення України, що начебто було «доказано» на сумнозвісному процесі у Харкові (1930).

Такий був стан вивчення давньої української літератури до початку першої світової війни в умовах царського поневолення України. У дещо вільніших політичних обставинах розвивалося літературознавство в Західній Україні, де також друкувалися майже всі українські письменники і літературознавці з Наддніпрянщини. Це сприяло пожвавленню літературно-естетичної думки та обмінові літературознавчими поглядами на розвиток давнього письменства.

У 1880 р. у Львові О. Огоновський (1833—1894) видав працю «Studien der ruthenischen Sprache», в якій аргументовано доводив, що українська мова сформувалася ще до княжих часів, а, отже, твори Київської

¹ Див.: Українські письменники: Біобібліографічний словник: У 5 т.— К., 1963.— Т. 1.— С. 219—237.

Русі — творча спадщина і власність українського народу. «Московська» народність незаконно привласнила ці стародавні пам'ятки і навіть назву «Русь». Ці ж висновки він повторив на літературному ґрунті, на літературних фактах Київської Русі, які дослідник навіть у першій частині своєї «Історії літератури руської» (1887, з 1886 р. друкувалася у львівській «Зорі»). Якщо досі подібні погляди на письменство княжої доби не викликали якоїсь реакції російських критиків, то після появи «Історії літератури руської» О. Огоновського знялася ціла буря. На працю відгукнулися як російські реакціонери, так і, як не дивно, представники російської передової думки. Так, рецензент «Русской мысли» (1888) писав: «Автор «Русской литературы» (тут маємо гру термінів, бо тепер «русский» треба розуміти, як «російський», тоді як О. Огоновський вживав етнонім «руський», тобто український.— В. П.) є вірним слугою створеного польсько-німецькою партією в Галичині напрямку, який усі свої зусилля спрямовує до роз'єднання галицько-руських інтересів від наших шляхом укріплення серед русинів Галичини усвідомлення плеємної своєї особливості від нас... Порвавши остаточно з нами, галицькі руські міста скоріше втраять свою народність, ніж коли б залишилися в тісних культурних взаєминах з Руссю. Повага Австрії до національних прав слов'янських народностей тільки вимушена, ступінь цієї поваги залежить від стану політичного барометра і головним чином від тієї ролі, яку в даний момент відіграє Росія в Європі. Переставши боятися Росії, Австрія одразу ж енергійно приступить до онімення слов'янських племен. Це добре розуміють усі більш дальновидні слов'янські народники, але не хочуть зрозуміти п. Огоновський і К^о, хоча так енергійно заявляють себе народниками»¹. Як бачимо, це знайомий набір політичних слів, що не мають нічого спільного з науковою критикою. Радянські критики, зарахувавши О. Огоновського до «оскажених українських шовіністів», викривають «шовіністичні позиції Огоновського» і «сугубо націоналістичну приховану причину міркувань Огоновського» тощо².

Виступ анонімного рецензента не був випадковим —

¹ Цит. за кн.: Російсько-українське літературне єднання: 36. статей.— К., 1953.— С. 60.

² Див.: Там же.— С. 58—59.

він відбивав офіційний погляд Росії на українців та їхню літературу, причому не тільки княжої доби, а й пізнішої (згадаймо хоча б сумнозвісний Емський указ). Проте викликає здивування позиція відомого літературознавця О. Пипіна, який на сторінках «Вестника Европы» (1890) опублікував своєрідну філіппіку під назвою «Особая история русской литературы». Він відмовляє українцям у будь-яких правах на літературу Київської Русі, називаючи працю О. Огоновського шкідливою в тому, що вона відмежовує український народ від російського, ізолює українську літературу від багатого російського письменства. Насправді ж останній, розглядаючи українську літературу «нового періоду», вніс спеціальний розділ «Короткий погляд на історію літератур слов'янських», де розповів про творчі здобутки російських письменників¹.

Щодо літератури Київської Русі, то, на думку О. Пипіна, «не було ніякої спеціальної південноруської літератури», а тому не можна «виділити з цього письменства («загальна література руська».— В. П.) ті чи інші твори, писані на півдні, і механічно співставити їх як історичне явище. Це значною мірою силоміць вирвати факти з їх природного зв'язку і поставити в чисто-штучну і тому фальшиву систему»². Якщо шовіністично настроєні російські дослідники не зуміли «виділити» твори, «писані на півдні», і навіть привласнити Галицько-Волинський літопис, то українські жодного разу не внесли до історії української літератури пам'яток, створених «на півночі».

На перший погляд може здаватися, що О. Пипін висловив такі думки у запалі полеміки. Проте ще у 1865 р. такі висновки знаходимо в його «Обзоре истории славянских литератур», що перейшли у друге видання праці О. Пипіна. Воно вийшло під назвою «История славянских литератур» (СПб., 1879) і було перекладене чеською (1880) і французькою (1881) мовами. Ці «принципові погляди Пипіна на взаємини української і російської літератури», на жаль, знайшли своє відбиття у його статті «Спор между южанами и северянами» (1886), що у доповненому вигляді ввій-

¹ Див.: Огоновський О. Історія літератури руської.— Львів, 1889.— Ч. 2. Відділ 1.— С. 166—183.

² Цит. за кн.: Російсько-українське літературне єднання: 36. статей.— С. 61.

шли до 3-го тому «Истории русской этнографии» (1891).

О. Огоновський спростував ці вигадки свого опонента у статті «Моему критику. Відповідь О. Пипіну на його статтю «Особая история литературы», що у 1890 р. була опублікована у львівській газеті «Діло». Його підтримали М. Комаров у «Зорі» (1890) та І. Нечуй-Левицький, який у 1891 р. у «Ділі» виступив із статтею «Українство на літературних позвах з Московщиною».

Багато зробив для вивчення давньої української літератури в цілому та окремих її пам'яток І. Франко, який слушно підкреслював, що наше письменство не починається із видання «Енеїди» І. Котляревського у 1798 р. «Ми не повинні забувати,— писав він,— що й перед Котляревським у нас було письменство і були писателі, було духовне життя, були люди, що сяк чи так вибігали думкою поза тісний круг буденних, матеріальних інтересів, сяк чи так шукали якихось ідеалів і доріг для їх осягнення...»¹.

І. Франко розумів, що уважне дослідження літератури Х—XVIII ст. може, по-перше, наочно розкрити «одноцільність, неперервну суцільність літературної традиції і її духових інтересів на протязі довговікової історії», тобто відродити «почуття суцільності та солідарності», а, по-друге, показати, що «українсько-руські рукописи можуть внести чимало нового і цікавого в скарбницю свого предмета. Се й не диво, бо Україна-Русь з давен-давна була дуже важним етапом, куди переходили впливи полудневі на північ, західні — на схід і східні — на захід»². Іншими словами, І. Франко на конкретних явищах показав, що давня українська література — та основа, на якій розвинулася нова українська література, й водночас розглядав її у світовому контексті.

Перу І. Франка належить «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (Львів, 1910) і посмертно видана «Історія української літератури. Частина перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського» (уточнімо, що її перший розділ «Теорія і розвій історії літератури» з'явився у

¹ Франко І. Передмова // Збір. творів: У 50 т.— К., 1983.— Т. 38.— С. 7.

² Там же.— С. 8—10.

1909 р. на сторінках «Записок НТШ») та «План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви», а також дослідження про окремі періоди давнього письменства — «Карпаторуське письменство XVII—XVIII вв.» і «Студії на полі карпаторуського письменства XVII—XVIII вв.» тощо. Про внесок І. Франка у вивчення давнього українського письменства писали М. Возняк («Франко як дослідник і історик української літератури», 1955) і В. Микитась («Іван Франко як дослідник давньої української літератури», 1988).

Із зрозумілих причин залишився поза увагою ще один дослідник і популяризатор давньої української літератури, упорядник читанок (хрестоматій) для гімназій і учительських семінарій (вони друкувалися під назвою «Вибір з українсько-руської літератури») О. Барвінський (1847—1927). Незважаючи на окремі огріхи (на них вказав І. Франко), вони відіграли значну роль у знайомстві молоді з українською літературою. У 1920 р. він видав «Історію української літератури». Цікава його періодизація української літератури. Він поділив її на «три головні доби»: перша, «старинна доба», тобто від хрещення України-Русі у 988 р. до падіння Візантії у 1453 р.; друга, «середня доба» — від здобуття Царгороду турками у 1453 р. і до появи «Енеїди» І. Котляревського у 1798 р.; третя, «новочасна доба» — від виступу І. Котляревського і до початку ХХ ст.¹

У 20-х роках ХХ ст. майже одночасно з'явилися історії давньої української літератури, авторами яких були відомі вчені — М. Возняк і М. Грушевський, що є своєрідними архівами стародавніх пам'яток, проаналізованих на широкій джерельній базі. Ними користувалися всі дослідники літератури Х—XVIII ст., але без посилення на ці цінні праці, які за недавніми «класовими» ярликами вважалися націоналістичними, а, отже, нібито шкідливими для українських читачів.

Висловлену І. Франком думку про безперервність і цілісність історичного розвитку української нації продовжив та обґрунтував М. Грушевський (1866—1934). Ще у 1914 р. він розпочав роботу над багатомною (у 6-ти томах, 9-ти книгах) «Історією україн-

¹ Барвінський О. Історія української літератури.— Львів, 1920.— Т. 1.— С. 2—6.

ської літератури» (водночас він працював і над фундаментальною «Історією України-Руси»). Три перші її томи друкувалися у 1923—1924 рр. у Львові, ще два — у Києві в 1925—1926 рр., а шостий вийшов друком уже після смерті М. Грушевського.

Не будемо ширше аналізувати наведені в «Історії української літератури» факти і думки М. Грушевського про давнє українське письменство (вони доведені до XVII ст.), зупинімося лише на його поглядах на літературу Київської Русі. Улюблену тезу російських авторів про «общерусский» характер київської літератури і культури він пояснив так: «Ся доба була общерусскою, але в тім значенні, що вся Русь, в широ-кім розумінні слова, — вся Східна Європа, яка входила в круг політичних і культурних впливів нашого українського центру, жила його політичним і культурним змістом. Та центр був таки український... Культура XI—XII вв. була українська, як ми кажемо тепер, або «южноруська», як можуть казати ті, для яких назва української звучить дико в приложенні до старших часів. Відтинати ж її від пізнішої галицько-волинської і новішої київсько-галицької літератури, а пришивати під назвою «общеруської» знов-таки до «русської» — великоруської — се завсігди зостанеться операцією не науковою і науковим інтересам противною»¹.

Ерудицією автора і багатством наведеного фактажу позначена тритомна «Історія української літератури» М. Возняка (Львів, 1920—1924), що повністю присвячена літературному процесові X—XVIII ст.

Після жовтневого перевороту почалося пристосування історії давньої української літератури до так званого марксизму. Першою такою спробою був «Нарис історії української літератури: Література передбуржуазна» (1925; 2-ге вид. — 1927) В. Коряка. Він поділив давню українську літературу на такі періоди: «Доба родового побуту», «Доба раннього феодалізму», «Українське середньовіччя» і «Доба торговельного капіталізму». Хоча назви дано у дусі ортодоксального марксизму, проте літературні факти наводяться із «Історії української літератури» М. Грушевського.

У повоєнний період вийшли восьмитомна академічна «Історія української літератури» (два перші томи

¹ Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. — К., 1993. — Т. 2. — С. 55—56.

присвячено давньому періодові, К., 1967), підручники для вузів П. К. Волинського, І. І. Пільгука і Ф. М. Поліщука «Історія української літератури: Давня література» (К., 1969), М. С. Грицай, В. Л. Микитася і Ф. Я. Шолома «Давня українська література» (К., 1978 і 1989). Цінним здобутком можна вважати «Хрестоматію давньої української літератури» (К., 1949, 1952, найповніше вид. — 1967), «Матеріали до вивчення історії української літератури» (К., 1959, т. 1) і перший том п'ятитомного біобібліографічного словника «Українські письменники» (К., 1960). Цінні своїм фактажем огляди вивчення давньої української літератури, що належали перу відомих літературознавців О. Білецького¹ і М. Гудзія².

Учені нашої діаспори також уважно досліджують давню українську літературу, справедливо вважаючи її тією основою, на якій виникла вся українська література. Тут варто нагадати про Гарвардський проект видання давньоукраїнських пам'яток і про едиторську діяльність О. Горбача у Німеччині. Видані ним твори привернули увагу наукового світу. По-новому і у контексті світової літератури досліджує історію давнього письменства Д. Чижевський. Найцікавішою є його «Історія української літератури від початків до доби реалізму» (Нью-Йорк, 1956).

ЛІТЕРАТУРА КНЯЖОЇ ДОБИ (КИЇВСЬКОЇ РУСІ X—XIII СТ.)

До недавнього часу вважалося, що Київська Русь (із зрозумілих політичних причин вона з 50-х років XX ст. стала називатися Давньою Руссю, Стародавньою Руссю з пропуском слова «Київська», адже це нагадувало, що саме Київ був тим об'єднуючим центром, навколо якого виникла могутня держава і культура, що нічого спільного не мала з пізнішою державою і культурою Московського князівства, Великого Московського князівства, Московського царства, а з

¹ Білецький О. І. Стан і проблеми вивчення давньої української літератури // Білецький О. І. Від давнини до сучасності. — К., 1960. — Т. 1. — С. 84—104.

² Гудзій М. К. Література Київської Русі в історії братніх літератур // Російсько-українське літературне єднання. — К., 1953. — С. 43—76.

1721 р.— Російської імперії) — нібито «спільна колицка трьох братніх народів — російського, українського і білоруського», а її культура — «спільна спадщина трьох братніх народів». Таке свідоме перекобчення історичних фактів було потрібне для утвердження ідеї так званого єдиного радянського народу, імперської ідеї тисячоліття Росії. Але ж відомо, як писав І. Огієнко, що ми, українці, «перші просвітилися християнством, світ віри Христової вперше прийшов до нас і вже потім ми передавали його на північ, де він заводився дуже мляво», уточнюючи, що «народ український утворив свою церкву (виділено у тексті.— В. П.) і вона в старі віки одріжнялась од церкви московської,— одріжнялась службою. одріжнялась обрядами та звичаями. Сила цих одмін лишилася ще й досі (тобто у 1918 р., коли І. Огієнко видав свою працю.— В. П.) в нашій церкві, і ніяка нівеліровка найсв. Синоду не змогла їх вивести»¹. Тут уточнимо, що вже у XII ст. владимиро-суздальський князь Юрій Долгорукий, який у 1147 р. заснував Москву, виступив проти зверхності великого київського князя і київського митрополита, першим порушив державну і церковну єдність. Пізніше було кілька спроб перенести Київську митрополію до Москви, відірватися від Матерньої церкви — Української православної церкви. Врешті, у 1589 р. за добрий хабар константинопольському вселенському патріархові московський митрополит став московським патріархом, а у 1686 р. за 200 золотих червінців і 120 соболіних шкурок Київська митрополія була продана вселенським патріархом московському патріархові. Так Матерня українська церква стала дочірньою.

Ці та інші релігійні, політичні (татарські напади) і культурні причини призвели до того, що за рахунок українських культурних сил виникла і розвинулася московська (з 1721 р.— російська) література. Російський учений А. С. Архангельський у праці «Из лекций по истории русской литературы» (Казань, 1913.— С. 493—494) писав, що «собственные литературные силы Москвы на первых порах крайне незначительны,— вернее сказать, их совсем нет: и в области лите-

¹ Огієнко І. Українська культура.— К., 1991.— С. 24. Докладніше див.: Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн.— Т. 2.— С. 55—56.

ратури до самого кінця XV века Москва живёт чужим добром», тобто за рахунок творчості українських письменників. Зауважимо, що і надалі, особливо у XVII—XVIII ст., московсько-російська література значною мірою творилася українськими силами. Для прикладу назвемо хоча б Феофана Прокоповича чи Стефана Яворського.

А. С. Архангельський вказував, що «не только в XIV, но и в XV вв., в отношении литературном Москва несравненно ниже Киева XII века», тобто відстає від Києва на цілих три століття. Якщо російські дореволюційні дослідники цієї проблеми всупереч історичній правді «незможши назвати стару нашу літературу українською», все ж таки вважали її «київською»¹, то їх радянські продовжувачі вигадали антинаукову теорію про «спільну колицку трьох братніх народів», фактично зарахувавши нашу давню літературу до російської. Отже, література Київської Русі X—XIII ст.— це українська література, її початковий період, бо, як цілком слушно наголошував І. Огієнко, треба «звати українськими всі ті твори, що написані українцями, або написані на українській землі, або що мають виразні ознаки нашої мови»². Ще чіткіше це сформулював М. Грушевський у другому томі «Історії української літератури» (Львів, 1991): «Культура XI—XII вв. була українська...»

ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

З прийняттям християнства у X ст. різко посилюється процес обміну літературними цінностями, починається інтенсивна перекладацька праця. Спочатку перекладалися релігійні книги, що надходили до нас з Візантії (з грецької мови) і Болгарії, збагачуючи тогочасних книжників новими поняттями, мотивами і сюжетами, новими літературними жанрами.

Ми вже згадували про своєрідність тогочасного книготворення — про вільне поводження книжників з оригіналами, що викликало появу редакцій і списків. Подібне явище спостерігаємо і під час засвоєння творів візантійської і болгарської літератур. Перекладачі

¹ Див.: Огієнко І. Українська культура.— С. 25. Пор.: Владимиров П. В. Древняя русская литература киевского периода.— К., 1900.

² Огієнко І. Українська культура.— С. 26.

та редактори часто так змінюють іншомовний твір, що він перетворюється на факт літературного процесу Київської Русі, стає його невід'ємною складовою частиною. Тому навіть спеціалістам важко встановити іншомовний оригінал. Такий підхід до чужоземного тексту пояснюється прагненням донести до давньоукраїнського читача запозичений твір у доступній для нього формі, подати чужий сюжет у рідній оболонці. Подібне ставлення спостерігаємо і у першій половині XIX ст., коли П. Гулак-Артемовський і Л. Боровиковський так переспівали чужі твори (перший баладу А. Міцкевича «Пані Твардовська», а другий «Світлану» В. Жуковського або «Ленору» Бюргера), що написані на їх основі «Твардовський» і «Маруся» стали майже оригінальними українськими творами.

Спочатку у Київській Русі перекладалися релігійні книги — перш за все окремі частини Біблії, яка і в ті часи і пізніше відіграла надзвичайну роль. Адже у ній зафіксовано і збережено багатовікову пам'ять про найдавніший період історії людства (гіпотези про всесвітній потоп як наслідок вибуху атомної бомби або ж про космічні польоти, засвідчені у пророцтві Ізекіїля і частково підтвержені у працях Дж. Блюмріха та Е. фон Денікена) та історії єврейського народу (археологічні розкопки підтвердили існування міст Аккаду, Уру і Ніневії, тепер в Іраку), а також багатовіковий запас людських знань.

Біблія (у перекладі з грецької — книги) складається з двох основних частин-заповітів — Старого, написаного старовірейською і частково арамейською мовами, і Нового (в оригіналі — грецькою мовою), які, в свою чергу, складаються з окремих книг-розділів. У Старому заповіті маємо такі книги: 1) П'ятикнижжя Мойсееве; 2) Книги історичні; 3) Книги навчальні поетичні (тут також — Книга Псалмів, Псалтир і Пісня пісень, або Пісня над піснями); 4) Книги пророцькі (сюди входять Книги пророка Ісаї і пророка Єремії, Плач Єремії і Книга пророка Єзекіїля, а також Книги малих пророків). Новий заповіт складається з: 1) чотирьох євангелій (від Матвія, Марка, Луки та Івана); 2) Книги історичної; 3) Послання апостола Павла; 4) Соборних послань; 5) Книги пророцької (Апокаліпсису).

Уже в Київській Русі на основі Біблії було укладено *апракосні* (неповні) євангелія та апостоли, при-

значені для читання під час богослужіння. Найдавнішими апракосними євангеліями вважають кириличну частину так званого Реймського євангелія, котру як віно вивезла Анна Ярославна до Франції і на якій до XIX ст. присягалися французькі королі (вважається національною реліквією французів), Остромирове євангеліє (1056—1057) та Пересопницьке євангеліє (1556—1561), що одночасно є і пам'ятками української мови. У другій половині XIX ст. було видано українські переклади Біблії П. Куліша, І. Пулюя (більш знаний як фізик і винахідник, відкривач *x*-променів, згодом відомих як рентгенівські) та І. Нечуя-Левицького, а у XX ст. — І. Огієнка (після другої світової війни — митрополит Іларіон Української греко-православної церкви в Канаді). Біблія завжди була невичерпним джерелом натхнення для українських письменників, які перекладали її окремі частини («Русланові псалми» М. Шашкевича, «Давидові псалми» і «Подражаніє 11 псалму» Т. Шевченка) або використовували її сюжети і мотиви у своїй творчості (Т. Шевченко, «Мойсей» І. Франка, Олена Пчілка, Леся Українка).

Набули популярності *апокрифи* (від гр. апокрифос — таємний, прихований), твори на біблійну тематику, що доповнювали або уточнювали Святе писмо, але з різних причин не були канонізовані церквою. Вони виникли у народному середовищі і завдяки наявності в них художнього вимислу набули у Київській Русі значного поширення. Їх перекладали з болгарських оригіналів, що, в свою чергу, спиралися на візантійську апокрифічну традицію, набуваючи у давньоруських перекладах місцевого характеру. Тематично апокрифи поділяються на три основні групи: *старозавітні* (народні розповіді про Створення світу, перших людей, боротьбу Бога із сатаною, про передбачення євангельських подій), *новозавітні* (апокрифічні євангелія Якова, Хоми і Никодима, що дійшли до нас у списках XIV—XVII ст. У них розповіді про життя і діяння Ісуса Христа набули форми повісті чи роману) та *есхатологічні* (від гр. есхатос — крайній, останній), які містили цікаві розповіді про кінець світу і Страшний Суд, про потойбічну долю праведників і грішників. Із новозавітних апокрифів на особливу увагу заслуговує «Ходіння апостола Андрія», яке згодом було внесене у «Повість временних літ», бо у ньому «святий

апостол Андрій, брат Петрів» благословив місце, на якому має постати Київ, і передбачив його славу історію. Це апокрифічне оповідання широко відображене в творах українських письменників. Зразком есхатологічного апокрифа може бути дуже популярне аж до XIX ст. «Ходіння Богородиці по муках». Апокрифічні сюжети зустрічаємо в українських народних казках, частину яких опублікував М. Драгоманов у збірнику «Малорусские народные предания и рассказы» (К., 1876), а І. Франко підготував п'ятитомне видання «Апокрифів і легенд з українських рукописів» (Львів, 1896—1910), додавши до них ґрунтовні дослідження (Збір. творів: У 50 т.— К., 1983.— Т. 38.— С. 7—293). Апокрифічні сюжети використали мандрівні дяки у своїх вішах-травестіях, І. Котляревський — в «Енеїді», М. Гоголь — у «Ночі перед Різдвом», Т. Шевченко — у «Марії», С. Руданський — у «Байках світових», І. Франко — у «Мойсеї».

До перекладної літератури відносимо *житійні, агіографічні* (від гр. агіос — святий, графо — пишу) твори, що з'явилися в Київській Русі після прийняття християнства. Вони перекладалися безпосередньо із грецьких збірників і мали дати зразок релігійного подвижництва для наслідування. Вони складені за найвищим взірцем — євангельською розповіддю про життя і діяння Ісуса Христа, що передбачав певний «літературний етикет» композиційної схеми. Житіє складається із передмови, центральної (власне розповідної) частини та епілогу. В основній частині подавалася характеристика батьків святого — духовної або світської, канонізованої церквою, особи, — місця його народження, розповідалося про виховання і навчання, негативне ставлення до подружнього життя і багатства, про подвижництво в ім'я Бога, смерть і посмертні чудеса. Пізніше ці усталені канони житійної літератури набули в Україні патріотичних мотивів: підкреслення подвижництва в ім'я Бога та України.

З розвитком агіографії сформувалися два типи збірників таких творів — *календарні*, тобто розміщені за порядком днів пам'яті святих, наприклад *Четві-мінеї* (від гр. місячний, бо складався із 12 частин відповідно до 12 місяців), відомої в Україні вже з XI ст. У XVII ст. український письменник і церковний діяч Дмитро Туптало по-новому опрацював увесь житійний матеріал, видавши його у 1689—1705 рр. у чотирьох томах під

назвою «Книга житій святих...», більш відомих як «Четві-мінеї Дмитрія Ростовського». Вони мали успіх серед усіх верств населення, про них згадав Т. Шевченко в епілозі до «Гайдамаків». Другий збірник календарних житій відомий під назвою *Синаксар* (у перекладі — збірник), переклад якого набув назви *Прологи* (за першою його статтею — прологом, вступом). Пролог містив короткі житія найзначніших християнських святих, повчання. Це — своєрідна релігійна хрестоматія.

До *некалендарних* збірників житій належать *патерики* (від лат. pater — отецьник), в яких житія розташовані в алфавітному (азбучний патерик) або географічному (Синайський патерик, Єгипетський патерик) порядку. За його зразком на початку XIII ст. виникне *Киево-Печерський патерик*, на основі другої (Касіанівської) редакції якого Сильвестр Косів написав «Патерикон» (1635).

На думку дослідників, наприклад І. Франка та О. Білецького, «Житіє святих Варлаама і Йоасафа, царевича індійського» слід вважати одним із перших зразків роману в українській літературі. Йому присвятив свою докторську дисертацію (1897) І. Франко, видавши її окремою розвідкою¹, а п'ять апологів Варлаама поетично опрацював у своєму збірнику «Мій Ізмарад» (1898).

В особливу групу слід також виділити так звані княжі житія, що за типом сюжету, архітектонікою і зображенням історичних осіб Київської Русі наближаються до жанру історичної повісті. Це насамперед розповіді про княгиню Ольгу, князів Володимира, Бориса і Гліба (два варіанти — «Чтеніє...», написане Нестором, і «Сказання...» невідомого автора початку XII ст.), Мстислава, Михайла Чернігівського та ін.

Давньоукраїнські перекладачі прагнули ознайомити своїх співвітчизників із тогочасною світською освітою. Вони переклали візантійський збірник «Пчела», укладений ченцем Антонієм у XI ст., — антологію афоризмів і прислів'їв, вибраних із Біблії (наприклад, знаменита фраза — «Суета суєт і всячеська суєта», що ввійшла до п'єси «Суєта» І. Карпенка-Карого), з тво-

¹ Франко І. Варлаам і Йоасаф: Старохристиянський духовний роман і його літературна історія // Збір. творів: У 50 т.— Т. 30.— С. 314—658.

рів євангелістів, апостолів та античних письменників «рочи і мудрости от євангелія, апостола, святих мужей і внішних філософів» (у тому числі Плутарха, Демокрита, Сократа, Менандра, Евріпіда). Всі ці афоризми укладені за темами — про добродійне життя, правду, цнотливість і невинність, мужність, братерство, дружбу тощо. Перші переклади «Пчоли» у Київській Русі відомі вже у XII ст., а в наступному столітті у Галицько-Волинському князівстві здійснено новий переклад безпосередньо з грецької мови. У 1599 р. у Дерманському монастирі на Волині зроблено ще один переклад «Пчоли». Сентенції із цього збірника використали українські поети І. Величковський і Г. Сковорода.

Із природничо-наукової та історичної літератури у Київській Русі були перекладені «Шестодневи» візантійських авторів Василя Великого і Георгія Писиди та Іоанна, екзарха Болгарського. Як видно вже з самої назви, у цьому творі розкривалася історія створення світу Богом за шість днів. Коментуючи Біблію, автори «Шестоднева» посилаються або заперечують теорії еллінських мудреців, зокрема атомістичну теорію, збагачуючи тогочасних читачів знаннями про природу Землі і Космосу. Їх вдало доповнював «Фізіолог», відомий у Київській Русі з візантійської редакції. Він містив статті-розповіді про тварин реальних (лев, орел, змія, їжак, жаба, слон) і казкових (фенікс, сирена, кентавр, единоріг), менше — про рослини (дуб, фігове дерево) і мінерали (кремій, агат, «індійський камінь»). Усі вони супроводжувалися символічними тлумаченнями в християнському дусі. Так, для Ісуса Христа таким типом були лев, единоріг, пантера, фенікс, для диявола — лисиця, куріпка, для окремих людських чеснот і гріхів — антилопа, слон, мурашка (працьовитість).

Наприкінці XII — на початку XIII ст. було перекладено твір візантійського письменника VI ст. *Козьми (Косьми) Індикоплава* (за традицією вважалося, що він побував в Індії — звідси прізвисько Індикоплав) «Християнська топографія» — своєрідну географічну енциклопедію. В ній подано фантастичні відомості про різні країни — Індію, Китай, про екзотичних тварин тощо. Полемізуючи із вченням Птолемея, автор твердив, що Земля — плоска і має вигляд Ноевого ковчега або скинії (від гр. σκηνή — намет)

Мойсея. На півночі Землі є висока гора, за яку заходить Сонце. Сонце, Місяць, зорі і хмари рухаються тому, що їхніми рухами керують ангели. Земна площина оточена океаном. Думку про так званих антиподів, тобто людей, які нібито живуть на протилежному боці Землі, Козьма Індикоплав вважав безпідставною, бо навіть вниз головою їм немає на чому стояти.

З історичними подіями в їх візантійському викладі читачі Київської Русі могли ознайомитися за хроніками *Іоанна Малали* (у перекладі з сирійської — проповідник), родом із сирійського міста Антіохії, та *Георгія Амартола* (у перекладі з грецької — грішник). Обидва хроністи використали Біблію, твори отців церкви та античних письменників, щоб розкрити історію людства від створення світу до IX ст. За жанровими ознаками їхні хроніки стоять на межі між історіографією та белетристикою (художнім викладом реальних подій), а історичний матеріал є ілюстрацією для підтвердження догматів і моральних засад християнства. Так виробився своєрідний стиль середньовічної історіографічної оповіді, за зразком якої будуть написані подібні західноєвропейські хроніки.

Хроніка Іоанна Малали складається з 18 книг-розділів, у яких викладено історію людства, починаючи від Адама та Єви, всесвітнього потопу, розселення людей після нього і вавилонського стовпотворіння (ці сюжети ввійдуть також до «Повісті временних літ»). Далі письменник виклав історію Ассиро-Вавилонії, Єгипту, Персії, Греції (оповідання про богів Кроноса і Зевса, Едіпа, про Троянську війну), Рима (від його заснування до часів Октавіана Августа) і Візантії (до панування Юстиніана). В XI ст. Хроніка Іоанна Малали потрапляє у Київську Русь, її сліди знаходимо, крім уже названих, у записі під роком 1114-м у «Повісті временних літ» і Галицько-Волинському літописі¹.

Значну популярність у Київській Русі мала Хроніка Георгія Амартола (відома у 9 списках). Використавши у першій частині Хроніку Іоанна Малали, а далі доповнивши свою розповідь історичними фактами з інших творів (наприклад, «Іудейської війни» Йосифа Флавія), письменник від 813 до 842 р. виклав самостійно лише події. Його хроніка складалася з чотирьох частин. У першій викладено події від Адама та Єви аж до смерті Олександра Македонського, у

¹ Літопис руський. — К., 1989. — С. 173—174, 387.

другій ідеться про історію євреїв, у третій — історію Римської імперії, у четвертій (найбільшій) — Візантії. Для стилю Георгія Амартола характерними є оригінальна побудова розповіді, риторичні фігури та інші художні засоби.

ОРИГІНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

З утвердженням християнства в Київській Русі, зміцненням держави та утворенням Київської митрополії (у 1039 р., з 1051 р. митрополитом був русич, письменник Іларіон) склалися сприятливі умови для творення оригінальної літератури. Ярослав Мудрий при Софійському соборі заснував скрипторій для переписування творів, першу бібліотеку, про що з гордістю писав літописець¹. Так Київ став «матір'ю руських міст» (калька грецьких слів: метер — мати, поліс — місто), розширилися міжнародні і динамічні зв'язки київських князів.

ЛІТОПИСАННЯ

«ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ»

Найцікавішою та оригінальною пам'яткою Київської Русі був *літопис*, що за характером викладу історичних подій і фактів дуже мало нагадує візантійські чи західноєвропейські хроніки. Поки що до кінця не розв'язане питання про генезис літописання, існують різні гіпотези, бо перші літописні зведення не дійшли до нашого часу. Дослідники погоджуються, що з найдавнішого київського літописання можна виділити три основні пам'ятки: «Початковий літопис» (1093), «Повѣсть временных лѣт» («Повість минулих літ», 1113) і Київський літопис (1200). Перша з них збереглася у Новгородському першому літописі, щоправда, у дещо переробленому вигляді. До нього Никон Великий додав «Сказання про розповсюдження християнства на Русі». Добре розуміючи важливість хронологічного розташування історичних матеріалів і послідовність у викладі історичних подій, він від 1061 р. подав перші хроно-

¹ Літопис руський.— К., 1989.— С. 89—90.

логічні записи. До вже відомих фактів він додав нові розповіді про перших руських князів, а усні київські, киево-печерські і тмутараканські перекази вінс до згаданого «Сказання...», створивши першу концепцію походження і розвитку Київської Русі, її народу.

Обрану Никоном Великим форму подачі літописної оповіді наслідували його наступники. Він надав своєму літопису антивізантійського спрямування, стверджуючи, що Київська Русь має власну цікаву історію, наголошуючи на перемогах київських князів у війнах з Візантією. Цими тенденціями пройняті і оброблені Никоном Великим оповідання про хрещення княгині Ольги у Царгороді, «Промова філософа» (диспут князя Володимира з грецьким місонером про основні принципи християнства; цей мотив пізніше використав Ф. Прокопович у своїй трагедокомедії «Володимир», щоправда, замінивши князя жерцем Жериволом) і «Корсунська легенда» (князь Володимир прийняв християнство у Корсуні, а не в Києві). На думку дослідників, згадані твори слід вважати самостійними пам'ятками, включеними пізніше у літопис.

У 1113 р. було закінчено першу редакцію «Повісті в р е м е н н и х л і т», укладену, як вважається, Нестором-літописцем. У 1116 р. склалася друга її редакція, написана ігуменом княжого Видубицького монастиря Сильвестром, у 1118 р. виникає третя редакція невідомого літописця. Якщо перша редакція «Повісті» до нас не дійшла, то друга і третя відомі у пізніших списках-літописах — Лаврентіївському (у 1377 р. її переписав чернець Лаврентій) та Іпатіївському (від Іпатіївського монастиря біля Костроми). А взагалі їх збереглося 234, кожен з яких названо за іменем власника (Радзивіллівський літопис) або людини, яка розшукала рукопис (Погодінський літопис), чи за місцем знаходження (Кенігсберзький літопис). Вони в основному повторюють другу і третю редакції «Повісті».

Уже в перших рядках «Повісті» літописець так визначив своє творче завдання: «Повість минулих літ... звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала». Для того щоб це завдання розв'язати, літописець використав різноманітні джерела — біблійні, апокрифічні, напівісторичні, документи, слогади очевидців і власні, зразки дружинної і народнопоетичної творчості, повністю або в уривках оригінальні й перекладні твори. Він об'єднав їх,

підпорядкувавши одній ідеї — єдності Київської Русі, від імені якої літописець чинив суд над її правителями, підносячи їх (якщо вони виступали за державну і церковну єдність Київської Русі), або, навпаки, засуджуючи їхні чвари, що підривали єдність і міць держави й створювали умови для нападів на Київську Русь різних кочових племен.

Свою розповідь про початки Київської Русі автор «Повісті» розпочинає з біблійної оповіді про всесвітній потоп і розселення людей після нього. На відміну від візантійських хронік літописець вважав, що українці — нащадки Яфета, найшанованішого сина праведного Ноя, поставивши таким чином наш народ у перший ряд наймудріших народів світу, насамперед із візантійцями. Відштовхнувшись від цієї легенди, М. Марр розробив яфетичну теорію («нове вчення про мову»), присвятивши українській мові спеціальне дослідження «Яфетичні зорі на українському хуторі» (1930). З цією біблійною оповіддю тісно пов'язане не менш патріотичне оповідання про апостола Андрія.

Не менш патріотичним і поетичним є оповідання про заснування Києва трьома братами — Кием, Хоривом і Шеком — та їхньою сестрою Либіддю, що постійно викликає зацікавлення серед дослідників. Одні з них вважають його «видумкою київських книжників XI ст.», інші — що «воно не позбавлене дійсної історичної основи»¹. С. Наливайко стверджує, що оповідання про трьох братів — індійського походження².

У «Повісті» збереглися зразки дружинного епосу — розповіді про смерть князя Олега від свого коня (цей мотив вдало опрацювали І. Франко і С. Руданський) чи князя Святослава з його знаменитим «Іду на ви», а також фольклору. Тільки у народному середовищі могли виникнути оповідання про Кожум'яку, який у нерівному бою переміг печенізького богатыря і таким чином захистив честь вітчизни (а не дружинник, як треба і можна було сподіватися), чи про «білгородський кисіль» під час облоги Білгорода печенігами у 992 р. Літописець недвозначно твердить, що не тільки князь і його дружинники можуть захищати рідну землю від ворога, а й ремісники і ратаї. Очевидно, так полюбився народові Кожум'яка, що він став героєм

¹ Франко І. Найстарші традиції Київської землі // Збір. творів: У 50 т. — Т. 39. — С. 342.

² Див.: Всесвіт. — 1987. — № 8. — С. 147—151.

однойменної казки. До цього образу зверталися українські письменники О. Олесь, П. Тичина, Ю. Шкрумеляк, Л. Болобан, В. Малик.

Від середини XI і до початку XII ст. «Повість» набуває дещо іншого стильового характеру. Тепер усі літописні повідомлення ґрунтуються на спогадах очевидців або ж засвідчені самим літописцем. Сюди слід віднести оповідання про братів-мучеників Бориса і Гліба (1015), війську повість про битву Мстислава із Святополком (1019), монастирське сказання «Чесо ради прозвася Печерський монастир» (1051), три оповідання Нестора — про перенесення мощей Феодосія (1091), про напад половців на Печерський монастир (1096) і про спільний похід князів проти кочівників степу (1107), оповідь про з'їзд у Любечі (1097) і драматичне оповідання очевидця попа Василя про осліплення Василька Теребовльського, чого «не бывало есть в Русьскѣй земљи ни при дѣдѣх наших, ни при отцѣх наших, сякого зла». А далі Володимир Мономах закликав князів спільно виступити проти Давида і покарати його за такий нечуваний злочин. Якщо брат буде вбивати брата, то «погыбнет земля Русьская, и врази наши половцы пришедше возмут землю Русьскую». Засуджуючи осліплення Василька, літописець неоднозначний в оцінці його діяльності. Він прославляє його лицарські подвиги в ім'я рідної землі, але засуджує його за жорстокість щодо всеволожан: взявши Всеволож «списом, і запалили вогнем. І вибігли люди од вогню, і повелів Василько всіх посікти. І вчинив Василько помсту на людях неповинних, і пролив кров неповинну»¹.

Як бачимо, «Повість» цікава і за змістом, і за різноманітним підходом до розкриття та оцінок подій. Цьому сприяє і мовне багатство. Літописець вдало поєднує книжну і розмовну мову, в кожному окремому випадку використовуючи лексичні багатства рідної мови. Тому в «Повісті» знаходимо зразки державно-юридичного стилю (наприклад, мова договорів з греками), церковного, військового, що чергуються з оригінальними фразеологізмами, афоризмами («взяти град копієм») і народними прислів'ями і приказками («Біда, аки в Родні», «Погибоша, аки обри» тощо).

«Повість временних літ» — постійне джерело для

¹ Літопис руський. — С. 151—152.

українських письменників, які щедро використовують її сюжети і мотиви. У своїх «Студіях над найдавнішим київським літописом»¹ І. Франко і переклав «Повість» українською мовою, і ґрунтовно прокоментував її. Не менш цікавими і виконаними на сучасному рівні є переклади і коментарі Л. Махновця (Літопис руський.— К., 1989) та В. Яременка (Повість врем'яних літ.— К., 1990). Мотивами «Повісті» скористалися у своїй творчості Т. Шевченко, С. Руданський, І. Кочерга, Ю. Опільський, С. Скляренко, П. Загребельний, Раїса Іванченко, Т. Микитин, П. Угляренко, Василь Шевчук, Валерій Шевчук.

КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС

Продовженням «Повісті» є Київський літопис, що зберігся в Іпатіївському списку. Він охоплює історичні події від 1111 по 1200 р., причому до 1146 р. відбито записи про Мономаховичів, у 1146—1154 рр.— про князювання Ізяслава Мстиславича, у 1155—1174 рр.— короткі хронологічні нотатки, у 1175—1200 рр.— докладні розповіді про боротьбу із половцями. У ньому збереглися сліди втрачених Київського великокнязівського, Чернігівського і Переяславського літописів, сімейної хроніки Ростиславичів, нащадків князя Ростислава Мстиславича, онука Володимира Мономаха, які остаточно відредагував ігумен Видубицького монастиря Мойсей.

У Київському літописі всю увагу зосереджено на двох основних темах — міжкнязівській боротьбі за київський престол і боротьбі проти половецьких нападів. Під роком 1169 літописець подав жахливу картину знищення Києва Андрієм Боголюбським², який не пощадив ні дітей, ні жінок, ні найшанованіших храмів і святинь. Це була одна з перших спроб таким нелюдським способом знищити велич Києва і піднести авторитет північних князів. Нагадаймо, що батько Андрія Боголюбського Юрій Долгорукий у 1155 р. здобув Київ і вивіз чудотворну ікону Богоматері, що під назвою Володимирської (насправді — Вишгородська) стала реліквією Російської православної церкви (нині зберігається у Москві, в Третьяковській галереї).

¹ Див.: Франко І. Збір. творів: У 50 т.— Т. 6.— С. 7—187.

² Див.: Літопис руський.— С. 295.

У Київському літописі привертає увагу досить докладне оповідання, своєрідна воїнська повість про похід князя Ігоря проти половців у 1185 р., що допомагає краще зрозуміти «Слово о полку Ігоревім», побачити спільне і відмінне між історичною працею (літописом) і художнім твором («Слово о полку Ігоревім»). Під 1187 р. у Київському літописі вперше зафіксовано етнонім «Україна».

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Після Київського літопису у тому ж Іпатіївському списку знаходимо Галицько-Волинський літопис, що істотно відрізняється від уже згадуваних пам'яток цього жанру, скоріше нагадуючи велику повість або ряд повістей. Ця жанрова своєрідність найпомітніша у першій його частині, так званому Галицькому літописі, а точніше — Літописці Данила Галицького, менше — у другій частині, Волинському літописі. Це добре видно хоча б з того, що пізніше хтось грубо, з помилками, поклав цю повість (повісті) на хронологічну сітку.

Не менш складним є питання про авторство Галицько-Волинського літопису, окремих його частин. Ще у 1872 р. І. Шараневич звернув увагу на те, що Літописець Данила Галицького (Галицький літопис) написаний не одним автором, а «міг вийти з-під пера кількох осіб», бо «важко припустити, щоб від одного літописця вийшла оповідь, яка охоплює 54 роки і на всій її течії відрізняється повнотою й подробицями, які всюди вказують на автора-сучасника». Проте дослідник припускав, що перша частина літопису була відредагована «однією особою, яка жила в пізніший час».

М. Грушевський вважав, що поштовхом до написання Галицького літопису була перемога Данила Галицького над своїми ворогами поблизу міста Ярослав 1245 р., а автор був «членом меншої дружини, або одним із двірських служебників» чи писарів княжої канцелярії, чи, зрештою, помічником «печатника» канцлера, охоронця княжої печатки, в кожному випадку автор був чоловіком «Романовичів, який живе інтересами їхнього двору». Авторами Літописця Данила Галицького могли бути «премудрий книжник Тимофій», тисяцький Дем'ян, митрополит Кирило чи єпископ Іван.

Галицько-Волинський літопис за характером опису історичних подій і своїми симпатіями складається з двох майже незалежних частин — Галицького (Літописець Данила Галицького) і Волинського (краще Володимирського, бо центром князівства був Володимир-Волинський) літописів. Він охоплює події між 1201 і 1292 рр., над якими працювало п'ять редакторів. Перший з них опрацював літопис за 1201—1234 рр., другий — до 1265 (1266) р., третій — до 1285, четвертий — до 1289, а п'ятий — до 1292 р. На противагу цій схемі, запропонованій мовознавцем А. Генсьорським¹, обгрунтовується інша структура процесу складання, редакцій і редакторів. За нею, Літописець Данила Галицького (Галицький літопис) уривається на описі другого походу Бурундая на Галицько-Волинське князівство у 1259 р., а отже, його було складено не раніше 1260 р. Після цього розпочинається Волинський літопис. Дехто із дослідників вбачає у складі Літописця Данила Галицького дві історичні повісті — Початкову Галицьку і Другу Галицьку.

Першу складено приблизно у 1211 р. «премудрим книжником Тимофієм». У ній ідеться про сумну долю малолітніх синів князя Романа, боротьбу Данила Галицького із синами новгород-сіверського князя Ігоря і княгині Ярославни, дочки Ярослава Осмомисла (як його онуки, вони претендували на галицький престол), та утвердження Данила Галицького у Галичі.

У Другій Галицькій повісті розповідається про боротьбу Данила Галицького за батьківський престол з місцевим боярством, польськими та угорськими загарбниками. Її складено до 1245 р., а її автором міг бути тисяцький Дем'ян. Очевидно, у 1260 р. обидві Галицькі повісті були ґрунтовно перероблені під наглядом митрополита Кирила.

Як бачимо, Галицько-Волинський літопис має чимало загадок, розв'язати які не дуже легко. Першу його частину присвячено долі Данила Галицького, другу — володимир-волинським князям. Деякі дослідники стверджують, що у складі Літописця Данила Галицького є особлива повість про битву на Калці. Тому не випадково автора Літописця Данила Галицького часом називають першим руським (українським) творцем історичної повісті.

¹ Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис. — К., 1958.

Крім історичних повістей, поданих у зовсім новій творчій манері, Літописець Данила Галицького часто звертається до народної творчості, підтвердженням чого є високопатріотична легенда про евшан-зілля. Розгромлений Володимиром Мономахом хан Отрок опинився «за Обезами» — на Кавказі. Після смерті київського князя ханський брат Сирчан послав свого «гудця» — співця, щоб він своїми піснями нагадав Отрокові про його рідний степ. Проте вони не викликали в нього будь-яких вражень і спогадів. І тільки понюхавши евшан-зілля (полин), Отрок з плачем сказав: «Да лучше есть на свой земли костью лечи, не ли на чужий славному бути». Це оповідання знайшло свою інтерпретацію у статті І. Франка «Найстарша українська народна пісня», у поемі М. Вороного «Евшан-зілля» та оповіданні Л. Мосендза «Евшан-зілля».

У Літописці згадується і про «словутного півця Митусу», який з незрозумілих причин відмовився служити Данилові Галицькому, і той стратив його. Причини такого страшного покарання намагалися зрозуміти і якимось пояснити М. Костомаров («Співець Митуса»), І. Франко («Бунт Митуси») і Р. Іваничук («Шрами на скалі»). На основі першої частини літопису Катря Гриневичева написала романи «Шоломи в сонці» і «Шестикрилець», А. Хижняк — роман «Данило Галицький», а М. Бажан — однойменну поему.

«ПОУЧЕНІЄ» ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Оригінальна література Київської Русі вражає жанровою розмаїтістю. Крім літописів, треба звернути увагу на «Поученіє» Володимира Мономаха, створене близько 1117 р., хоч і подане у Лаврентіївському літописі під 1096 р. Вражає і те, що його автором був знаменитий державний і військовий діяч, великий київський князь Володимир Мономах, який у своєму творі неначе підсумував досвід державного діяча, батька і книжника, намагався виховати своїх дітей у християнському дусі, показати, якими вони повинні бути як громадяни могутньої Київської Русі, як майбутні її правителі.

Композиційно «Поученіє» Володимира Мономаха складається із вступу, дидактичної (повчальної) та автобіографічної частин. До твору додано «Грамотку до Олега Святославича» і «Молитву». У вступі автор

вказує на основну причину, що змусила його написати «Поученіє»,— відмову взяти участь у спільній боротьбі проти Ростиславичів, бо не міг «хреста переступити», тобто порушити присягу. По-друге, «сидячи на саянях», тобто готуючись до смерті (на основі аналізу тексту дослідники дійшли висновку, що «Поученіє» написане у поважному віці— у середині лютого— на початку великого посту 1117 р.), князь намагався передати життєвий досвід своїм дітям («дітям моїм у добродієності домогтись успіхів бажаючи»). Іншими словами, Володимир Мономах хотів навчити своїх дітей правилам особистої і суспільної моралі, підготувати їх до високої місії— стати високоосвіченими і розумними правителями Київської Русі, справедливими до підданих, суворими до внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Ці дві основні тези «Поученія»— бути добрими людьми і добрими правителями— повніше розвиваються у повчальній частині твору. У душі християнської моралі (автор часто цитує Псалтир) Володимир Мономах вимагає від дітей послуху до старших, поваги до молодших, піклування про убогих, сиріт і вдів, застерігає їх від брехні, пияцтва і розпусти, закликає не лінуватися, а сумлінно вчитися. Автор наполегливо закликає «за евангельським словом «очима управляти» (в Євангеліях цього виразу не виявлено.— В. П.), язик здержувати, ум смиряти, тіло упокорювати, гнів подавляти, помисел чистий мати, спонукати себе до добрих діл Господа ради». Про навчання ж Володимир Мономах каже: «А коли добре щось умієте— того не забувайте, а чого не вмієте— то того учітесь...» (Літопис руський).

Оскільки Володимир Мономах навчає не просто дітей, а своїх престолонаступників, то він звертає їхню увагу на позитивні якості правителя. Князь повинен сам цікавитися усіма державними справами, не покладатися на тіунів, воевод чи слуг, тим паче під час війни чи воєнних походів. А збираючи данину, не давати «отрокам шкоди діяти ні своїм, ні чужим, ні в селах, ні в хлібах». Володимир Мономах виступив проти смертної кари: «Якщо [хто] буде достоїн смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської». Повчаючи своїх дітей, він наголошував на тому, щоб вони без потреби не давали присяги, а заприсягнувши, суворо додержували її.

А щоб ці його настанови не виглядали надто абстрактними, Володимир Мономах підтверджує їх прикладами з власного життя: «Що належало робити отроку моему— те сам я робив: діла на війні і на ловах,— писав князь-воїн,— уночі і вдень, у спеку й на холоді, не даючи собі супокою. На посаджених не покладаючись, ні на биричів, сам робив я [все], що було треба. Весь порядок і в домі своїм— се я наводив, і в ловчих ловчий порядок сам держав...» А його батько, сидячи вдома, вивчив п'ять мов!

6 вересня 1096 р. Олег Святославич переміг біля Мурому князя Ізяслава Володимировича, який загинув у битві, а його дружина потрапила у полон. Володимир Мономах, засмучений смертю сина (він силоміць захопив Муром, вотчину Олега), просить Олега відпустити невістку, щоб дати їй притулок, де «сяде вона, як та горлиця на сухім дереві, горюючи». Уподібнення жінки до горлиці притаманне українській народній творчості, воно зустрічається і у Псалтирі, і у «Шестодневі».

На нашу думку, Володимир Мономах, який, як свідчить «Поученіє», добре знав Псалтир та інші біблійні книги, міг написати і «Молитву». Її джерела досить повно розкрив Л. Махновець, а ті частини «Молитви», що не мають аналогій у Святому письмі, як нам здається, належать Володимирові Мономаху, наприклад високопатріотична Молитва за Київ: «Град мій сохрани, Діво-Мати чистая, який під [покровом] твоїм незмінно царствує! Хай тобою він укріплюється і на тебе надіється, побіждає в усіх бранях, повергає противників і заставляє [їх] покоритися» (Літопис руський.— С. 464).

«Поученіє» Володимира Мономаха, за оцінкою І. Франка, визначається простотою і щирістю тону, а автобіографія дає вельми цінний образ князівського життя тих бурхливих часів¹. І. Вагилевич у «Замітках о руській літературі» (1848) писав, що у ньому «дуже цікаві і важні відомості до життя общественного і навіть історії тогданньої Русі»². Він переклав «Поученіє» польською мовою. Мотиви «Поученія» використав Ю. Федькович у поемі «Слава Ігоря» і вірші «Старий

¹ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.// Збір. творів: У 50 т.— Т. 41.— С. 202.

² Вагилевич І. Замітки о руській літературі// Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст.— К., 1965.— С. 160.

господар умирає і сина навчає». Для Софійського собору в Римі С. Гординський створив мозаїку, на якій зобразив Володимира Мономаха, який у руці тримає книжку «Поученіє дітям».

ОРАТОРСЬКО-ПРОПОВІДНИЦЬКА ПРОЗА

З прийняттям християнства в Київській Русі інтенсивно розвивалася *ораторсько-проповідницька (учительна) проза*, через яку слухачі знайомилися з основами нової релігії, правилами моралі і поведінки людини у взаєминах з іншими людьми. Це так звана *проста проповідь*, розрахована на рядових мирян. Цікавішою була *урочиста проповідь*, побудована за всіма правилами ораторського мистецтва, що була призначена для освічених мирян — князя та його найближчого оточення. Вона виникла у Софійському гуртку і мала, як правило, політичне спрямування, являючи найдавніший зразок публіцистики в Україні.

Близько 1038—1043 рр. у Софійському соборі в присутності Ярослава Мудрого Іларіон виголосив «Слово о законѣ и благодати», в якому виклав політичну платформу великого київського князя — питання про місце і роль Київської Русі у всесвітній історії і в системі християнської Ейкумени, у зв'язках із Візантією, а тому можна сприймати його як державну декларацію XI ст.

«Слово» складається з трьох частин, тісно пов'язаних між собою. У першій — «О законѣ, Мойсеом даннѣмъ і о благодати и истинѣ, Иисус Христом бывших» — Іларіон посилається на Євангеліє від Іоанна (1,17), розширюючи його на неоплатонічній філософській основі. Головна її теза — вчення про еманацию (від лат. *emanatio* — витікання, випромінювання), тобто про вплив світла як вищої та ідеальної форми буття на темряву. «Проектуючи неоплатонічну онтологію в сферу соціального поступу, — пише М. Брайчевський у праці «Утвердження християнства на Русі» (К., 1988) — Іларіон вводить поняття закону і благодаті як двох ступенів осяяння, що визначають головний зміст всесвітньої історії».

За градацією Іларіона, «Закон» — нижчий ступінь розвитку, що знайшов своє відображення у Старому заповіті. Це рабство, уособлене в образі рабині Агарі, а тому має вузькоетнічний характер, бо призначений

тільки для іудеїв. Навпаки, «Благодать» утверджує свободу, а тому її символізує вільна Сара, дружина Авраама. Замкнутості іудаїзму проповідник протиставляє безмежність християнства. Відповідно до неоплатонізму «Закон» — це темрява, а «Благодать» — світло. А тому суть загальнолюдської історії полягає в поступовому і добровільному прилученні народів до християнства. Прилучившись до «Благодаті», народи стають рівноправними. Тут Іларіон недвозначно виступає проти претензій Константинополя на роль вселенської держави і вселенської церкви.

Якщо перша частина «Слова о законѣ и благодати» має дещо теологічний характер, хоч його політичний підтекст добре розуміли сучасники — слухачі Іларіона, то друга, знову ж назвемо її за тезою у заголовку — «Похвала кагану нашому Володимиру, що ним охрещені ми були», є гімном Київській Русі та її рівноапостольному хрестителю — князю Володимиру. Ще до християнізації Русь була «відома і слишима єсть всіми кінци». Про Володимира говориться, як про «онука старого Ігоря, а сина славного Святослава, про мужність і хоробрість якого в літа його володарювання слух пройшов по багатьох сторонах, а звитяги його і могутність поминаються й пам'ятаються ще й нині»¹. Митрополита Іларіона зовсім не турбує, що князі Ігорі і Святослав були поганями, його більше цікавить, що вони зробили для звеличення Київської Русі.

Особливої слави зажила Київська Русь в часи «Благодаті», тобто після прийняття християнства. Як рівноапостольний Константин Великий переніс хрест від іудеїв, які не прийняли Христа, з Єрусалима до Константинополя, так і Володимир переніс хрест із Візантії у Київську Русь. І зробив це вільно, без будь-якого поштовху ззовні, керуючись власним розумом, внутрішнім озарінням. Тому наша держава не потребує нічийої допомоги та опіки, виступає проти імперської політики Візантії. Саме останню Іларіон має на увазі, говорячи про старі міхи, в які не можна наливати молоде вино.

В оцінці рівноапостольної діяльності князя Володимира Іларіон пішов ще далі. «Хвалить же похвальними голосами Римська сторона Петра і Павла», «всі

¹ Іларіон Київський. Слово про закон і благодать / Пер. із давньорус. В. Кречотня // Київ. — 1988. — № 8. — с. 133.

краї, і городи, і народи почитають і славлять кожного свого учителя, того, що навчив їх православної віри». Тому не меншої похвали заслуговує Володимир, який «велике і дивне діло сотворив», став учителем і наставником нашого народу. Найвищого апофеозу досяг проповідник у тій частині своєї проповіді, де він закликає померлого князя встати із могили і подивитися на наслідки своєї діяльності як хрестителя Київської Русі: «Встань, о чесная голово, з гробу твого, встань!.. Поглянь на онуків твоїх і правнуків, як живуть, як хранять їх Господь, як благовір'я держаться, заповіданого тобою, як у святі церкви учащують, як славлять Христа... Поглянь же і на город (Київ.— В. П.), як сяє величчю!»

«Слово о законѣ і благодаті» Іларіон закінчив «Молитвою до Бога од усієї землі нашої». Тут проповідник також передав і своє визнання віри: «Вірую ж і в сім соборів правовірних святих отців... До кафелицької (вселенської.— В. П.) й апостольської церкви прилучаюсь...» Тут Іларіон мав на увазі єдину християнську церкву — соборну, апостольську, католицьку, тобто — вселенську (католикос — вселенська) і православну (ортодоксія — православна), що сприймалося як синоніми для віруючих, які визнавали рішення перших семи вселенських соборів. Тому спочатку ці терміни не ділили християн, а позначали справедливих християн Христової церкви. До середини XI ст. увесь християнський світ являв собою одну вселенську — католицьку і православну — церкву. І тільки у 1054 р. через різні причини вона розділилася на дві — західну, католицьку, і східну, православну.

Кілька слів про автора «Слова о законѣ і благодати». З Києво-Печерського патерика відомо, що засновник монастиря Антоній постриг його в ченці під іменем Іларіона. Як людину освічену і розумну, Ярослав Мудрий призначив Іларіона пресвітером своєї замиської церкви у Берестовому, а у 1051 р. за рекомендацією великого київського князя собор єпископів обрав його київським митрополитом, чого не схвалив Константинопольський патріарх, адже вперше цю найвищу церковну посаду обійняв русин-русич. Після смерті Ярослава Мудрого, здається, у 1055 р. Іларіон змушений був покинути митрополічу кафедру, яку знову зайняв грек. На думку деяких учених, Іларіон, щоб уникнути переслідувань, переховувався в Києво-Пе-

черському монастирі під ім'ям Никона і навіть, як ми вже згадували, упорядкував Перше Києво-Печерське літописне зведення 1073 р.

КИРИЛО ТУРОВСЬКИЙ

Слави другого Іоанна Златоуста набув Кирило Туровський (між 1130 і 1134 — бл. 1184), уродженець Турова, єпископ у рідному місті. Йому належать вісім «Слів» — проповідей на церковні свята, три повчання, два канони (їх використав Володимир Мономах у своєму «Поученні») і «Притча о чоловічеській душі и о тѣлеси». У своїх «словах» він розвиває біблійні теми, наприклад, протиставлення «Закоу» «Благодаті», доповнюючи їх різними риторичними і художніми фігурами, колоритними описами природи. Так, у «Слові на нову неділю по Пасці» проповідник поетично змалював пробудження природи, пов'язавши цей факт із воскресінням Христа.

У «Притчі о чоловічеській душі и о тѣлеси» Кирило Туровський проявив себе як патріот, борець за державну і церковну єдність Київської Русі, проти намагань вже згаданого Андрія Боголюбського підірвати цю єдність. Використавши мотив біблійної притчі про сліпця і кульгавого, яких Бог поставив охоронцями виноградника — «олтаря», проповідник різко засудив владими́ро-суздальського князя, за намовою якого якийсь Федір (Федорець) самовільно проголосив себе ростовським автокефальним єпископом, тобто незалежним від київського митрополита!

«ЖИТЬЄ И ХОЖЕНЬЄ ДАНИИЛА, РУСЬСЬКІЯ ЗЕМЛИ ИГУМЕНА»

Серед оригінальних творів Київської Русі особливу увагу привертає «Житє и хоженє Даниила, Русьскія земли игумена», цікавий зразок паломницької літератури. Паломниками називали людей, які побували у Святій землі (Палестині), звідки на спогад приносили пальмову гілку. Їх ще називали пілігримами (від лат. peregrinus — мандрівник), каліками перехожими, ка-

¹ Франко І. Притча про сліпця і хромця // Збір. творів: У 50 т.— К., 1982.— Т. 35.— С. 301—332.

лічищами (від гр. назви сандалій — «каліга»), а пізніше — також прочанами (ходити на прощу). Паломники приносили на Київську Русь різні розповіді про Святу землю, доповнені власними враженнями від побаченого і почутого, а більш освічені залишали записи, започаткувавши літературний жанр «хоженій».

Як можна судити із самої назви пам'ятки, Даниїл вважав себе не простим паломником, а офіційним представником Київської Русі. Тому він визначав себе як «Руської землі ігумен», а не ігумен одного із монастирів. При гробі Господньому в Єрусалимі він поставив свічку не за своє здоров'я, а помолився «за вся князі наші і за всю Руську землю, за вся християни Руської землі». Тому паломництво Даниїла сприймається як своєрідна дипломатична місія до Царгорода і Святої землі. Король Палестини Балдуїн I з повагою поставився до Даниїла, особисто супроводжував його до гробу Господнього, а для охорони надав йому численну дружину.

У своєму творі «Руської землі ігумен» залишив нам докладний опис Святої землі, де він провів 16 місяців — у 1104—1107 або 1106—1108 рр. Даниїл детально описує маршрут кожної своєї поїздки і все побачене, доповнюючи біблійними легендами та апокрифами. Так, у Віфліємі він побачив печеру, в якій народився Ісус Христос, у Єрусалимі, крім гробу Господнього, побував у «стовпі» — башті, в якій цар і пророк Давид написав Псалтир, в Ефесі вклонився гробниці Іоанна Богослова тощо. Автор чималу увагу приділив природі Палестини, її родючим землям, садам і виноградникам, причому порівнює її з рідною природою, а річку Йордан — із Снов'ю на Чернігівщині. «Красотою і всім добром несказанна єсть земля та», — підсумовує свої враження Даниїл.

«Житє и хоженє Даниила, Русьскыя земли игумена» набуло великої популярності і дійшло до нас у 100 списках, було перекладене грецькою, німецькою і фрунцузькою мовами, стало своєрідним довідником для археологів, істориків, географів.

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ»

Найціннішою пам'яткою княжої доби є «Слово о полку Ігоревім», що постійно вивчається і перекладається, розкривається все новими гранями. Якщо досі

при його вивченні ми найчастіше посилалися на праці російських дослідників, які мали більші можливості для вивчення і не були так обмежені у своїх висновках, як українські їх колеги (не дай Боже було натякнути на українське походження «Слова»), то тепер нам слід приділити більшу увагу саме українським критикам, які чимало зробили для розкриття незвичайності пам'ятки. Студенти повинні добре знати праці М. Максимовича, О. Огоновського, І. Франка, В. Перетца, Б. Лепкого, С. Гординського (див. його збірку віршів «І переливи барв, і динамічність ліній...».— Львів, 1990), В. Щурата (див. його Поезії.— Львів, 1957 і 1962, та «Вибрані праці з літератури».— К., 1963), Л. Махновця, С. Пінчука, В. Франчука, В. Німчука, П. Охріменка, С. Пушика.

Щоб краще і повніше ознайомити студентів із «Словом о полку Ігоревім», пропонуємо розглянути цю пам'ятку за таким планом (можливі і деякі його модифікації): 1) історія відкриття і видання твору. Проблема його автентичності; 2) питання про час, місце написання та авторство твору; 3) «Слово» і літописні повісті про похід Ігоря (відмінне і спільне між художнім твором та історичною працею-літописом); 4) питання про жанр пам'ятки; 5) образ Руської землі — основний образ «Слова»; 6) персонажі пам'ятки — Боян (історична особа — Боян або «бо Янь» чи символ співця), порівняльна характеристика князів Ігоря і Всеволода, образ Святослава, образ Ярославни; 7) українські переклади і переспіви «Слова» і різні погляди на жанрову специфіку пам'ятки; 8) історико-літературне значення «Слова», його ремінісценції в українській літературі.

Розкриваючи перший пункт плану, слід ознайомити студентів із обставинами відкриття і публікації «Слова», щоб саме через них зрозуміти незвичність його долі, заперечити спроби вважати його підрубкою XVIII ст. (для порівняння наводяться зарубіжні фальсифікації стародавніх пам'яток — шотландця Дж. Макферсона «Пісні Оссіана» і В. Ганки «Краледворський рукопис») і, навпаки, аргументовано підтвердити автентичність «Слова».

На основі нещодавно знайденого опису майна Спасо-Ярославського монастиря дослідники вважають, що у 1787 р. О. Мусін-Пушкін незаконно (монастир був власністю царської скарбниці) придбав у складі Хро-

нографа «Слова», врятувавши таким чином від забуття, а можливо, і від загибелі цю унікальну пам'ятку нашої найдавнішої літератури. Тому відпадають різні дати знайдення рукопису (початок чи середина 90-х рр. XVIII ст.), що їх подавав О. Мусін-Пушкін, намагаючись, можливо, так урятуватись від покарання за придбання рукопису — державної власності.

Дату 1787 р. опосередковано підтверджують ще такі відомості. У лютневому номері «Зрителя» російський драматург та актор П. Плавильщиков першим повідомив, щоправда, у дещо неконкретній формі, про відкриття «Слова». Тоді ж бачив рукопис російський історик І. Болтін (помер у жовтні 1792 р.), який працював над перекладом «Слова» і залишив пояснення окремих слів і виразів пам'ятки, наприклад, Буй-Тур, стрікуси, сребрено стружие тощо. Приблизно до цього часу належить також рукописна копія, зроблена для Катерини II (померла у 1796 р.). Її було вперше знайдено 1864 р. в архіві цариці і тоді ж опубліковано. Це так звана катерининська копія «Слова». На початку 1797 р. вийшла друга частина «Творений» М. Хераскова, де було опубліковано його поему «Владимир». У ній російський поет оспівав Бояна, північного Оссіана. У жовтневому номері «Оглядача Півночі», що виходив французькою мовою у Гамбурзі, М. Карамзін повідомив про відкриття у 1795 р. (у тексті — «два роки тому») «Пісні Ігоревих воїнів», «яку можна порівняти з найкращими Оссіановими поемами і яка написана в XII ст. невідомим автором». Російський історик і письменник намагався через порівняння з «Піснями Оссіана» піднести значення «Слова», не знаючи, що це підробка Дж. Макферсона. У 1798 р. російський письменник українського походження В. Наріжний в «Песни Владимиру киевских баянов» вперше використав навіть у назві термін «боян» як синонім до «співця», що з 1801 р. завдяки натхненній характеристиці М. Карамзіна творчості Бояна ввійде в російську та українську літератури і мови (наприклад, М. Лисенко — Боян України, назва хорів на Західній Україні — «Бояни»).

О. Мусін-Пушкін разом з М. Бантиш-Каменським (за походженням — українець) та О. Малиновським підготував до друку перше видання «Слова», що побачило світ наприкінці 1800 р., про що 5 грудня повідомили «Московские ведомости». Незважаючи на ком-

петентність публікаторів, їм не скрізь вдалося прочитати стародавній текст (нагадаємо, що у ньому не було будь-яких розділових знаків чи поділу на абзаци, а тому часом з двох слів вийшло одне або ж, навпаки, з одного — два). Так з'явилися так звані темні місця, які й досі намагаються розшифрувати дослідники «Слова».

Першодрук «Слова» мав досить незвичну назву — «Ироическая (Героическая.— В. П.) песнь о походе на половцов удельнаго князя Новагорода-Северскаго Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с переложением на употребляемое ныне наречие». Закінчення заголовка потребує пояснення. На початку XIX ст. вважалося, що церковно(старо)слов'янська мова була літературною (див. творчість Ф. Прокоповича) мовою всіх слов'ян, а національні — російська, українська, польська та інші — тільки наріччям церковнослов'янської. Публікатори додали до першодруку «Слова» вступну статтю «Історичний зміст Пісні» і примітки, що в багатьох випадках не втратили свого значення й досі.

У 1812 р. під час пожежі Москви згорів єдиний рукопис «Слова», що був копією XIV ст. (це встановлено на основі правопису). Залишилися унікальні примірники першодруку і катерининська копія, дещо відмінна від видання 1800 р., на основі яких ми і вивчаємо цю пам'ятку. Втрата єдиного рукопису і непевні відповіді О. Мусіна-Пушкіна щодо часу придбання рукопису викликали сумніви щодо автентичності «Слова» (пізніше посилені виявленням підробок Макферсона і Ганки). Так почалася своєрідна літературна війна між прихильниками стародавності «Слова» і скептиками, які вважали його фальсифікацією кінця XVIII ст. Усе це вимагало додаткових підтверджень. У 1818 р. у псковському Апостолі 1307 р. було знайдено приписку, що майже дослівно запозичена із «Слова». Ще більшою несподіванкою для обох таборів дослідників «Слова» було відкриття у 1852 р. «Задонщини», в якій оспівано битву на Куликовому полі (1380). Навіть поверховий аналіз обох пам'яток підтверджує вторинність «Задонщини», яка написана під сильним впливом «Слова». Без будь-якої потреби невідомий автор звертається до «віщого Бояна», наводить опис затемнення сонця, якого у 1380 р. не було, звертається і згадує «на гори Киевские», «за землю Руськую» або ж по-іншо-

му передає відомі вислови «Слова», наприклад, «Кони ржуть на Москві, труби трубят в Серпухові» (у «Слові» — «Ржуть коні за Сулою, дзвенить слава в Києві») тощо. Ці та інші (мініатюри у Радзивілівському, Кенігсберзькому літописі) факти наочно підтверджують автентичність «Слова», тобто що це пам'ятка XII ст., хоч і збережена у списку XIV ст.

МАР. МИХАЙЛИШ
У зв'язку з цим виникає не менш важливе і складне питання — про час написання «Слова» та його автора. Дослідники вважають, що воно написане наприкінці літа — на початку осені 1185 р. (у цей приблизно час князь Ігор втік із половецького полону, що підтверджується описом природи і деякими мовними конструкціями) і не пізніше 1 жовтня 1187 р., коли помер галицький князь Ярослав Осмомисл, до якого автор «Слова» звертається як до живої особи.

гелі
Усі дослідники погоджуються в тому, що невідомий автор «Слова» — людина освічена і патріот Київської Русі, — скористався незначною для того часу подією (трагічним походом Ігоря проти половців), щоб на цьому історичному факті розкрити ідею свого твору — єдність усієї держави є необхідною умовою для захисту від зовнішнього ворога, у даному випадку — половців. Тому він виступає проти роздроблення держави на окремі князівства, а особливо — проти князівських міжусобиць, від яких насамперед потерпав народ (за «Словом» — ратаї) і які підривали внутрішню і зовнішню міць Київської Русі, завдавали шкоди її міжнародному авторитету.

Невідомий автор «Слова» не просто геніально описав похід Ігоря, а й розкрив історію Київської Русі майже за 200 років, назвав більше сорока імен князів, давши їм оцінку. Тут він виступає як ерудований історик, який хоче на багатьох прикладах — добрих і поганих — підтвердити свою основну ідею — тільки в єдності та об'єднанні всіх князівств Київська Русь може захистити свої кордони від нападу зовнішніх ворогів. Він також показав себе як добрий знавець військової справи, подаючи цікаві матеріали з історії зброї, тактики і стратегії битви. До того ж невідомий творець «Слова» — людина, добре обізнана з усіма державними справами. Він добре знає природу, на основі опису якої ми можемо дізнатися про рослинний і тваринний світ тогочасної України; природа для нього також один із художніх засобів (персоніфікація) для повні-

шого розкриття внутрішніх переживань чи стану героїв. Він непогано обізнаний із тогочасною народною медициною тощо.

Не менш важливо встановити хоча б приблизно соціальне походження автора «Слова» і місце його народження. Виходячи з того, що він — людина освічена й обізнана з різними сторонами життя держави, дехто із дослідників пам'ятки шукає її творця серед князів або дружинно-боярського середовища. Тут тільки можна уточнити, що освіта не була обов'язковою для дітей князів і знаті. Ймовірніше, що автор був вихідцем із народних низів, отих працьовитих ратаїв. Здобувши відповідну освіту, він брав активну участь у державних і військових справах, а отже, міг написати такий високопатріотичний твір. Обидві версії мають своїх прихильників та опонентів, хоч, як нам здається, остаточно розв'язати це питання неможливо.

св. слова а. м. м. а.
Уже перші дослідники «Слова» вважали його українською пам'яткою. К. Калайдович вважав місцем написання «Слова» «пределы Малороссии» (1818), а В. Белінський писав, що воно «несе на собі відбиток поетичного й людського духу Південної Русі, яка ще не знала варварського ярма татарщини, чужої грубої дикості Північної Русі»¹. Їхні висновки підтвердив М. Максимович, уточнивши, що «Слово» — найдавніший зразок української думи, а «Плач Ярослава» нагадує українські жіночі пісні.

З розвитком шовіністичних і великодержавних тенденцій у російському і, особливо, у радянському літературознавстві (безглузда теорія «старшого брата») думки і спостереження щодо українського походження «Слова» ігнорувалися, а твір у кращому разі трактувався як «спільна пам'ятка трьох братніх народів». Протягом 75 років воно вивчалось в такому дусі, і навіть найменші спроби поставити «Слово» у контекст української літератури суворо каралися.

Найпопулярнішою версією про походження автора «Слова» вважалася та, що він народився на Чернігівщині, очевидно, тому, що вона найближча до Росії. Проте чомусь ігнорувалися інші гіпотези, особливо західноукраїнські. Не розв'язуючи цього питання, ми просто вказуємо на ці версії, щоб, як говорили старо-

¹ Белінський В. Г. Полн. собр. соч. — М., 1954. — Т. 5. — С. 332.

давні римляни, можна було вислухати й іншу сторону. Щоб їх зрозуміти, згадаймо, що дружиною князя Ігоря була дочка галицького князя Ярослава Осмомисла Євфросинія — знаменита Ярославна. Очевидно, що разом з нею у далекий Новгород-Сіверський вирушили не тільки служниці, а й освічені дорадники, чим можна пояснити наявність у «Слові» галицизмів.

Вже І. Вагилевич вважав, що у «Слові» відбито риси «життя общественно-домашнього русинів» (1848), тобто українців. Цієї ж думки дотримувався О. Огоновський (1833—1894), а О. Партицький був упевнений в тому, що автор пам'ятки — уродженець Лемківщини. Ці питання спеціально вивчав В. Щурат, який до свого перекладу «Слова про похід Ігоря Святославича» (1907) додав «Вступні замітки». «Поминувши історичну, культурну й літературну основу пісні,— писав він,— найважливішою основою її представлялась завжди мова... Ця мова від шаблонної (книжної XII ст.— В. П.) сильно відклонюється. В яку сторону? Чи в сторону живої російської мови, чи української, чи... польської?... Скоро експериментування з допомогою польської мови відразу закінчилося неуспіхом, а з допомогою російської... довело до багатьох абсурдів, то що ж лишається, як не вияснювання пісні з допомогою української мови... І вияснила ж українська мова досі таки найбільше...» Далі В. Щурат додав, що російські дослідники «Слова» шукали «у топографічній номенклатурі цілої Слов'янщини», щоб лише довести, що «в північній Русі є їх найбільше», забувши про Галичину. «Я спробував вияснювати «Слово про похід Ігоря Святославича» з допомогою галицько-українського лексикального матеріалу і переконався,— твердить учений,— що майже кожне вжите в ньому слово живе досі, коли не в устах галицького народу, то в його традиції, яку представляє топографічна номенклатура або ономастика...»¹ Ці спостереження знайшли додаткові підтвердження у 5-му томі «Гуцульщини», виданій В. Шухевичем, про що В. Щурат повідомив у статті «З «Гуцульщини» до «Слова о полку Ігоревім» (1908).²

¹ Щурат В. Поезії. Слово про похід Ігоря. Пісня про Роланда.— Львів, 1957.— С. 211—212.

² Щурат В. Вибрані праці з історії літератури.— К., 1963.— С. 35—41.

Якщо ці та інші дослідники «Слова» виводили його автора із Галицького князівства, то Л. Махновець і С. Пушик стверджують, що ним міг бути княжич-ізгой Володимир, син Ярослава Осмомисла. Пор. працю першого з них «Про автора «Слова о полку Ігоревім» (К., 1989) і статтю другого «Автор «Слова» — син Осмомисла?»¹

Коротко схарактеризуємо образи «Слова», серед яких основним вважається образ (Руської землі) Для автора не існує окремих князівств, він бачить і милується єдиною, неподільною і могутньою Київською Руссю, якою управляє мудрий великий київський князь Святослав, а правителі удільних князівств — тільки його «сини». Звідси незвичайне значення «віщого сну» Святослава і його «золотого слова». Автор оцінює діяльність окремих князів лише з погляду їхньої користі чи шкоди для Київської Русі. Звідси і засудження міжусобних воєн, які завдають шкоди державі і від яких потерпають ратаї-хлібороби.

Слід розглянути образ Бояна — і як історичної особи, яка жила десь за сто років до описуваних подій, і як синоніма «співця», зупинитися на його творчій манері, багатстві фантазії (художнього домислу). Образи князів Ігоря і Всеволода треба аналізувати разом, оскільки вони взаємно доповнюють один одного, допомагають зрозуміти їхню поведінку під час походів і битв чи після них. Уже реакція Ігоря на затемнення сонця як Божого знамення показала, що він мужня людина, єдине бажання якої — захистити рідний край від нападів кочівників степу. Це, так би мовити, його програма мінімум, а в майбутньому він хотів звільнити ще Тмутараканське князівство, свою дідизну, що вже протягом 100 років не належало Київській Русі і про яке, зрозуміло, не згадували літописці. Це цікавий момент, що опосередковано підтверджує автентичність «Слова».

Існує ще одна версія походження Бояна. Виявляється, перші видавці не зрозуміли стародавнього тексту, а тому об'єднали сполучник «бо» та ім'я «Янь» в одне слово, помилково створивши слово «Боян». Насправді попередником невідомого автора «Слова» був Янь Вишатич. Таку думку вперше висловив у 1842 р.

¹ Пушик С. Автор «Слова» — син Осмомисла? // Прикарпатська правда.— 1985.— 5—6 січ., 6 лют.

А. Вельтман у праці «Упомянутый бо-Янь в Слово о полку Игореве есть старец Ян, упомянутый Нестором» (Москвитянин.— 1842.— № 1), а повторив у 1848 р. І. Вагилевич у своїх «Замітках о руській літературі». Повніше цю гіпотезу обгрунтував у наш час В. В. Яременко, виділивши у власному перекладі «Повісті временних літ» окремі поезії, що, можливо, належать Яню.

Після першої переможної битви князь Ігор навіть не подивився на велике багатство, що було у половецькому стані — він узяв тільки «багряне знамя, білу хоругву», тобто ті воєнні трофеї, що символізували його як переможця. На полі битви він відважний, але не забуває, що він передусім полководець, який повинен керувати раттю, допомагати і підсилувати ті ділянки битви, на яких його воїни терпіли поразку (наприклад, сцена із ковуями), чи, навпаки, кинути додаткові сили для прискорення розгрому ворога. Тут варто порівняти поведінку Всеволода, буй-тура, як його назвав автор «Слова». Ми захоплюємося його мужністю (він забув «отня злата стола, і своя милої хоти красної Глібівни»), але з часом починаємо розуміти, що він забув, що він не просто хоробрий воїн, а полководець, керівник на полі битви, знавець тактики і стратегії.

Найпривабливішим є образ Ярославни, яка із зворушенням і турботою про долю чоловіка і його дружини звертається до сил природи, щоб вони допомогли у цій трагічній ситуації. Цей образ започатковує галерею образів жінок, які вміли стати в один ряд зі своїми батьками, чоловіками і братами на захист України.

Складним і поки що остаточно не розв'язаним є питання про жанр «Слова», який сам автор визначав порізно. У назві він вжив термін *слово*, під яким, як ми вже з'ясували, у ті часи розуміли публічний виступ. У самому тексті автор хоче «почати сію *пісню*» або піше «почнем же, братія, *повість* сію...». Цей різнобій найвідчутніший в українських перекладах «Слова». Залежно від того, як перекладач розуміє жанрову специфіку пам'ятки, маємо різні інтерпретації «Слова». Найчастіше здійснювали віршовані переклади чи переспіви, рідше — прозові (І. Вагилевич). Так, М. Максимович і Панас Мирний переклали «Слово» у формі української народної думи, С. Руданський — співомовками, Ю. Федькович — коломийкою тощо. Та яким би

не було наше ставлення до цих перекладів, кожен з них має право на існування, бо так чи інакше наближає нас до таємниці «Слова», його небуденності.

Контрольні питання

1. Походження етноніма *український* та його синонімів на різних етапах історичного розвитку нашого народу.
2. Різні спроби періодизації української літератури Х—XVIII ст.
3. Література Київської Русі як початковий період розвитку української літератури, її специфіка.
4. Чому перекладну літературу розглядаємо в історії української літератури княжої доби? Вказати на взаємозв'язок із оригінальним письменством того часу, розкрити принципи і жанри перекладної літератури.
5. Короткі відомості про мову і правопис творів літератури Х—XVIII ст., різні почерки та азбуки.
6. Біблія як Святе письмо, як пам'ятка культури і літератури, як історичний документ. Історія українських перекладів Біблії.
7. Місце і роль апокрифів в історії української літератури.
8. Франко — публікатор і дослідник апокрифів.
9. Генезис «Повісті временних літ», її редакції і списки.
10. Основний зміст «Повісті временних літ», біблійні і легендарні оповіді про початки нашого народу, зразки дружинної і фольклорної поезії.
11. Мотиви та образи «Повісті временних літ» в українській літературі ХІХ—ХХ ст.
12. Боротьба за Київ, перші конфлікти між Північною і Південною Руссю (на матеріалі Київського літопису).
13. Питання складання і авторства Галицько-Волинського літопису, перша спроба історичної повісті в українській літературі.
14. Загальна характеристика «Поученія» Володимира Мономаха.
15. Патріотизм «Слова о законѣ и благодати» Іларіона.
16. «Слова» Кирила Туровського, його виступ проти спроб порушити державну і церковну єдність Київської Русі.
17. «Життє і хоженє Даниїла, Руськыя земли игумена».
18. Історія відкриття і публікації «Слова о полку Игоревім».
19. Проблема автентичності «Слова».
20. Проблема часу, місця написання та авторства «Слова».
21. Літописні повісті про похід князя Ігоря і «Слово» (спільне і відмінне між ними).
22. Проблема жанру «Слова».
23. Образ Руської землі — основний образ «Слова».
24. Персонажі «Слова»:
 - а) образ Бояна;
 - б) порівняльна характеристика князів Ігоря і Всеволода;
 - в) образ Святослава (пояснити його «вщій сон» і «золоте слово»);
 - г) образ Ярославни.
25. Зображення природи у «Слові».
26. Переклади «Слова» українською мовою.

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА XIV — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТ.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ УМОВИ

Із занепадом Київської Русі починається новий політичний період розвитку України. На її заході сформувалася «нова міцна українська держава — Галицько-Волинська»¹, що фактично перестала існувати після смерті галицько-волинського князя Юрія-Болеслава II. У 1349 р. польські загарбники почали і у 1387 р. завершили анексію Галицько-Волинського князівства, поділивши його на так звані землі — Галицьку, Львівську, Перемишльську, Сяноцьку, Холмську і Бельзьку на чолі з королівськими старостами-намісниками. З середини XV ст. Галицька, Львівська, Перемишльська і Сяноцька землі були об'єднані в Руське воєводство із центром у Львові.

У XIII—XIV ст. за князювання литовських князів Гедиміна, Ольгерда і Кейстута вся Правобережна і Лівобережна Україна увійшла до складу Великого князівства Литовського. Спочатку загарбані українські землі користувалися автономією, тобто зберігалися удільні князівства, очолювані українськими князями або представниками литовського великокнязівського роду.

14 серпня 1385 р. у білоруському місті Крєві між Литвою і Польщею було підписано унію (Крєвську), згідно з якою литовський великий князь Ягайло одружувався із польською королевою Ядвігою, об'єднавши таким чином обидві держави. Це зміцнило обидві країни в боротьбі проти Тевтонського ордену хрестоносців, якому у 1410 р. під Грюнвальдом об'єднані сили (до складу яких входили й українські полки) завдали нищівної поразки.

Спроба короля Ягайла і польського панства використати Крєвську унію для ліквідації незалежності Великого князівства Литовського викликала опір литовців на чолі з великим князем Вітовтом. У 1413 р. Ягайло і Вітовт підписали Горodelьську унію, що підтвердила незалежність Великого князівства Литовського за умови обрання після смерті Вітовта польського короля литовським великим князем, причому україн-

ські землі залишалися у складі Великого князівства Литовського. Унія зрівняла у правах і привілеях польських і литовських феодалів-католиків, що не поширювалося на православних українців. Розв'язавши собі руки у боротьбі за владу з Ягайлом, Вітовт ліквідував в Україні удільні князівства, створивши адміністративні області на чолі з литовськими намісниками. У 20-х роках XV ст. Вітовту вдалося підпорядкувати Литві Чорноморське узбережжя.

Після смерті Вітовта Свидригайло Ольгердович при підтримці українських князів і бояр і всупереч волі короля Ягайла домігся свого обрання на литовський великокнязівський престол, бо він є «князь литовський волею Божою і спадково від предків», а не ленник Польщі. У відповідь польські війська вдерлися на західне Поділля (1430), а через рік — на Волинь, страшенно зруйнували їх. Щоб ослабити свого противника і позбавити Свидригайла підтримки українських князів і бояр, у 1432 р. Ягайло зрівняв їх у правах з литовськими панами-католиками, «щоб на майбутнє між обома народами не було розбрату чи якоїсь нерівності». Свидригайлові хоч і вдалося втримати Східне Поділля і Волинь, але Західне Поділля було перетворене у польську провінцію.

Після загибелі у 1444 р. у битві з турками під Варною польського короля Владислава III польські пани обрали його наступником Казимира Ягайловича, великого князя литовського. Так на основі персональної унії було здійснено спробу поновити Крєвську унію. Щоб законно закріпити статус Великого князівства Литовського, Казимир Ягайлович видав у 1447 р. привілей, що надавав широкі права українським князям і боярам у всьому князівстві, та зобов'язався не роздавати у Литві земель «чужинцям», тобто полякам, не допускати зменшення території Литовської держави, тобто не віддавати Волині і східного Поділля полякам, які цього домагалися. Новий король провів кодифікацію литовсько-українських законів, на основі яких був написаний Судебник короля Казимира 1468 р., на якому відчувається сильний вплив «Руської правди». В XVI ст. виникла ще одна юридична пам'ятка — Литовський Статут, що мав три редакції: 1529 («Старий»), 1566 («Волинський») і 1588 («Новий»), що у XVII ст. був замінений польськими перекладами.

У багатьох українських містах обов'язковим зако-

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України.— К., 1993.— Т. 1.— С. 192.

ном стало так зване Магдебурзьке право, що було у 1831 р. скасоване царським указом, а у 1842 р. така ж доля спіткала і Литовський Статут. Звідси стає зрозумілою репліка Возного з «Наталки Полтавки» І. Котляревського, що не вистачить «артикулів в Статуті ілі... зап'ятих в Магдебурзьком праві» для «восхваленія ліпоти» Наталки.

Розширюючи права українських князів і бояр, Казимир Ягайлович зміцнював владу Литви над Україною. У 1452 р. він перетворив Волинське князівство на литовську провінцію, а у 1471 р. перестало існувати і Київське князівство. З цього приводу літописець із сумом писав: «І оттолі на Києві князі пересташа бути, а вмісто князей воеводи наставша».

У XV ст. становище України ще більше ускладнилося. Якщо досі їй загрожувала Польща, то тепер виникла нова, ще страшніша небезпека. У 1453 р. турки здобули Константинополь, а згодом і Крим, де після розпаду Золотої Орди виникло Кримське ханство, яке у 1475 р. перейшло під васальну залежність до турецького султана. Майже вся Україна стала об'єктом спустошливих набігів турецьких і татарських орд. Скориставшись з такої політичної ситуації в Україні, московський великий князь Іван III захопив майже всю Чернігово-Сіверщину, зазіхаючи на решту українських земель.

Разом з тим в Україні виникає нова військова і політична сила, що пізніше стане оборонцем вітчизни і захисником її права і свобод. Це козаки, першу згадку про яких знаходимо у пам'ятках 1492 р. Козацтво стало військовим бар'єром не тільки для України, а й для всієї Європи, захищаючи її від турецько-татарських нападів.

У великому князівстві Литовському офіційною мовою була «руська» (українська) мова, що законодавчо підтверджувалося у Литовському Статуті 1566 р. («Волинському»), який також був написаний цією мовою. Тут сказано, що «писар земський має по-руську літерами і слови руськими всі листи і позви писати, а не іншим язиком і слови». Поет Ян Казимир Пашкевич (початок XVII ст.) писав з цього приводу:

Польська квітне лаціною,
Литва квітне русчиною.
Без той в Польщі не пребудеш,
Без сей в Литві блазнем будеш.

Тут додамо, що цією «русчиною» писалися також і молдавські грамоти XIV—XV ст. Незважаючи на такий привілейований стан «руської» мови в Литовській державі, саме цей період нашого письменства дуже бідний на літературні твори, що важко якось пояснити. Адже саме у той час вихідці з України навчалися в Краківській академії (пізніше — університеті), Празькому університеті, паризькій Сорбонні, а Юрій Дрогобич був навіть ректором (1481—1482) університету в Болоньї. У 1483 р. у Римі вийшла друком його праця «Юдіціум проростікон», взагалі перше друковане видання українського автора. (Фотокопію див.: Юрій Дрогобич: Бібліографічний покажчик / Укл. М. Г. Вавричин, Я. Д. Ісаєвич. — Львів, 1983. — С. 41—59).

ЛАТИНОМОВНІ ПОЕТИ

Навчаючись у західноєвропейських університетах, українські студенти добре засвоювали латинську мову, що була тоді мовою дипломатичного спілкування, науки і поезії. Так з'являються латинські твори українських авторів. Заслуговує на увагу поема польсько-українського поета С. Кленовича (Кльоновича; бл. 1550—1602 або 1608) «Роксоланія», в якій він передав свою синівську любов до Роксоланії-України. Він хоче розповісти «про звичаї русів», бо вони «кращі нащадки батька Яфета», про «блага... золоті», що «руська приносить земля», про «священне місто» Львів тощо¹.

Автори латиномовних творів часто у прізвиськах псевдонімах підкреслювали своє українське походження, наприклад, «Пісні Павла Русина з Кросна» (1509), Георгій Тичинський Рутенець (1534), Григорій Чуй Русин із Самбора (XVI ст.). Окрасою літератури є поема М. Гусовського «Пісня про зубра» (Краків, 1523). У вірші «Перемога над турками під Теревовлею 2 липня 1524 року» українсько-білоруський поет описав одну із перших спроб захистити Україну від турків. Він та інші латиномовні поети, за справедливим висновком В. Яременка, «створили окремий літературний масив — новолатинську ренесансну поезію,

¹ Українська поезія XVI століття. — К., 1987. — С. 115—119.

цілком нову за типом художнього мислення, за концепцією світу, суспільства, людини»¹.

Досі традиційно вважалося, що початок україномовного віршування припадає на кінець XVI ст. і пов'язаний із братськими школами. З найраніших зразків нашого книжного віршування називалися вірші Герасима Смотрицького — передмова до читачів «Всякого чина православний читателю» («До читателя») і «На герб князів Острозьких», що були надруковані в Острозькій Біблії 1581 р. Вважаємо, що початок українського віршування треба пересунути на 10 років, коли у рукописній граматиці Яна Благослава 1571 р. було вміщено баладу-пісню «Д у н а ю, Д у н а ю, ч е м у с м у т е н т е ч е ш?», що, очевидно, виникла набагато раніше, близько 1540 р.² Тому її можна вважати «найдавнішим зразком живої народної мови і зразком найстарішої власне української книжної епічної поезії» (В. Яременко). На XVI ст. припадає і виникнення українських народних дум, що належать до шедеврів нашого фольклору.

ЛІТОПИСИ ЛИТОВСЬКОГО ПЕРІОДУ

На час перебування України у складі Литовського князівства припадає і виникнення Західноукраїнського (литовсько-білорусько-українського) і Короткого Київського літописів. Перший з них відомий у трьох основних редакціях — старшій 1440 р., складеній 1550 р., і повній 1560 р., з яких найбільш «українським» вважають Супрасльський літопис (від Супрасльського монастиря біля Белостока). В ньому викладено історію Литви від найдавніших часів до середини XVI ст. Щоб підняти авторитет своїх правителів, літописець виводить рід литовських князів від римських патрицій. Пригадаймо, що французькі королі — прями нащадки троянців! Така тоді була традиція, за якою королівсько-князівські роди обов'язково виводилися від іноземців.

Супрасльський літопис складається з двох частин, перша з яких найбільша за розміром, проте найменш

¹ Українська поезія XVI століття. — С. 9.

² Франко І. Пісня про Стефана, воєводу волоського // Збір. творів: У 50 т. — Т. 42. — С. 55.

оригінальна за змістом, бо у ній використано інші літописні матеріали. На відміну від компіляцій першої частини літопису, друга — оригінальна, написана під враженнями від тогочасних подій, а отже, створена сучасником. Він подає історію кінця XIV — початку XV ст. Розкриваючи складні литовсько-польські і литовсько-московські зв'язки, літописець наповнює свій твір досить сильними антипольськими і антимосковськими тенденціями, підкреслюючи, що литовські великі князі такі ж могутні, як і польські королі, а Литва рівноправна із Польщею.

Відстоювання інтересів литовсько-руської держави найвиразніше виступає у «Похвалі о великом князі Вітовті», що за змістом і манерою викладу виділяється з-посеред тексту літопису. Зображуючи його як литовського великого князя, автор не забуває відзначити, що він — «іних многих земель государ», які «сопроста реку вся Руская земля». З ним у злагоді і мирі живуть польські і чеські королі, московський великий князь, князі тверські, рязанські та інші, що, звичайно, було скоріше побажанням літописця, ніж відповідало історичній правді. Заслуговує на увагу і цілісне оповідання «О Подольській землі», в якому розповідається про завоювання в середині XVI ст. Поділля литовськими князями — братами Корятювичами. Один з них, Федір, у 1393 р. був вигнаний Вітовтом із Поділля. Тоді він подався на Закарпаття, відігравши тут значну роль у політичному і культурному житті краю.

В Україні було написано Короткий Київський літопис, що пізніше увійшов до Супрасльського літопису, де він має назву «Начало рускихъ князей Рускаго княженья». Цей літопис складено десь на початку XVI ст. Він охоплює події «от начала землі Руской до 1516 года» з додатком опису подій 1543 р. Літописець описав татарські напади на Київ (1482 і 1496), мор на Волині 1495 р., захоплення турками Константинополя у 1453 р. З найбільшою симпатією ставиться він до українського князя Костянтина Острозького (бл. 1460—1530), особливо оспівуючи в окремій повісті його перемогу над військами московського князя Василя III під Оршею у 1515 р. Вихваляючи князя Острозького, автор порівнює його з «великим царем індійським Пором», хоробрим Антіохом, вірменським царем Тигранісом. Якщо Авій, син Ровоама, «воював з десятьма колінами ізраїлів і вбив з них сильних лю-

дей за один день п'ятсот тисяч», то князь Острозький — за три роки знищив аж вісімдесят тисяч ворогів! Похвала завершується такими словами:

Видатному князю Константину Івановичу Острозькому дай, Боже, здоров'є і щасте вперед ліпшее: как нині побив силу великую московськую, аби так побивав сильную рать татарськую, проливаючи кров їх бесурменськую.

У литовські часи великою популярністю користувалися твори, написані княжої епохи, що тепер з'являються у нових списках. Так, «Хоженъе Даниила, Руськыя земли игумена» (XII ст.) відоме аж у 100 списках. З'являються нові редакції «Киево-Печерського патерика», одна з яких, арсенівська, була складена у 1406 р. для тверського єпископа Арсенія, а друга, Касіянова, відома у двох редакціях 1460 і 1462 рр. і була складена за дорученням уставника Києво-Печерського монастиря Касіяна.

Цінною пам'яткою української мови, перекладу і мистецтва XVI ст. є так зване Пересопницьке євангеліє, точніше Дворецько-Пересопницьке, що у 1556 р. було частково перекладене М. Василевичем у с. Двірці, а завершене у 1561 р. ігуменом Пересопницького монастиря Григорієм. Перекладачі поставили перед собою таке завдання: «А іже есть перекладана тая то святая євангеліє із языка болгарского на мову руськую, то для ліпшого виrozumлення люду християнського посполитого». «Коли усунути з перекладу невмілі новотвори разом з неприродним середньоболгарським правописом,— слухно зауважував академік М. Возняк,— диким для наших очей, з одного, та полонізмами, з другого боку, одержимо досить просту, зрозумілу й заразом народну мову... Ближче до церковнослов'янського оригіналу перекладене «Євангеліє» Матвія і Марка, ближче до народної мови «Євангеліє» Івана й, зокрема, Луки. Взагалі в перекладі всіх євангелістів більшою мірою вибивається українська фразеологія, ніж українська фонетика, заглушена церковнослов'янським правописом»¹.

Що ж до зовнішнього оформлення Пересопницьке євангеліє посідає перше місце серед українських рукописів XVI ст. У ньому дуже багато оригінальних за-

ставок, ініціалів. Очевидно, під італійським впливом у пам'ятці використано багато рослинних мотивів.

На жаль, Пересопницьке євангеліє збереглося не в оригіналі, а у копії 1701 р., виконаній на замовлення гетьмана І. Мазепи для кафедрального собору у Переяславі. Нині воно зберігається в Центральній науковій бібліотеці України імені В. Вернадського. На ньому присягав перший Президент незалежної України Л. М. Кравчук.

Певними творчими здобутками можуть похвалитися українські церковні письменники, які продовжили добрі традиції Київської Русі. Це пояснюється двома причинами. По-перше, боротьбою проти спроб московських великих князів перенести київську митрополію на Північ, тобто вийти з-під юрисдикції київських митрополитів. По-друге, спробами церковної унії між православ'ям і католицизмом. У 1328 р. київського митрополита було насильно вивезено до Москви. Він і надалі називався київським, але з місцем перебування у Москві. Восени 1396 р. київський митрополит Кипріян Цамблак, болгарин за походженням, зустрівся з польським королем Ягайлом, щоб обговорити питання унії східнослов'янської церкви із римсько-католицькою. Цю справу продовжив Григорій Цамблак, київський митрополит з 15 листопада 1415 р. до 1418 р., блискучий проповідник, автор кількох проповідей і манегіриків. 25 лютого 1418 р. у Констанці на соборі він латинською мовою привітав папу римського Мартина V, а у «Григорія архієпископа киевського і всія Русі слові похвальном отцям собору» запропонував учасникам собору гідно з'ясувати спірні питання обох релігій. Від цього часу відомостей про Григорія Цамблака немає. За однією версією, він нібито помер, за іншою — поселився у Нямецькому монастирі (Молдова), прийнявши схиму під іменем Гавриїла. Не вдалося ще одна спроба церковної унії — Флорентійської 1439 р., яку підписав митрополит Ісидор, за що його заарештували у Москві. У 1458 р. папа римський прислав на київський престол уніата Григорія Булгара. Тоді голова московської церкви почав іменувати себе митрополитом московським і всієї Русі, незалежним від київського, а київські митрополити після смерті Григорія Булгара — київськими і всієї Русі.

¹ Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн.— Львів, 1992.— Кн. 1.— С. 300.

Контрольні питання

1. Доля українського народу у складі Великого князівства Литовського.
2. Виникнення козацтва і боротьба проти польських, татаро-турецьких і московських загарбників.
3. Руська «проста» мова — офіційна мова у Великому князівстві Литовському.
4. Творчість українських поетів латинською мовою.
5. Баладний вірш-пісня «Дунаю, Дунаю, чому смутен те-чеш?» — перший зразок народно-книжної творчості XVI ст.
6. Загальна характеристика західноруського (литовського) літопису.
7. Основні тенденції Короткого Київського літопису.
8. Переспіницьке євангеліє — пам'ятка української літератури, мови, перекладу і мистецтва XVI ст.
9. Українські письменники XIV—XVI ст. Творчість Григорія Цамблака.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI—XVII СТ.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ УМОВИ

У другій половині XVI ст. сталися дві події, що мали великий вплив на подальшу долю українського народу. У 1569 р. у Любліні Польське королівство і Велике князівство Литовське підписали політичну унію, на основі якої вони об'єдналися остаточно в єдину державу. Так виникла Річ Посполита, що всупереч своїй назві (переклад двох латинських слів: res — річ, справа, publica — державна, суспільна, публічна, посполита; звідси — республіка) була королівством, в якому тільки шляхта і магнати користувалися всіма правами. Тепер польське панство могло безкарно захоплювати українські землі, перетворювати їх на свої володіння. Це викликало опір українців, які не раз піднімалися на боротьбу проти польських загарбників, але, на жаль, всі козацько-народні повстання закінчувалися поразкою і ще більшим пригнобленням, колонізацією і полонізацією.

Так, у 1591—1593 рр. спалахнуло повстання під керівництвом К. Косинського, у 1594—1596 рр. — С. Наливайка, у 1630 р. — Т. Федоровича (Трясила), щоб, врешті, у 1648—1654 рр. вибухнути національно-визвольною війною під проводом Б. Хмельницького. В її результаті виникла козацька держава, незалежність

якої довелося відстоювати у кривавих війнах з польськими, московськими і татаро-турецькими загарбниками. У 1686 р. у Москві Річ Посполита і московський цар підписали «Вічний мир», на основі якого і всупереч Переяславській угоді 1654 р. Україну було поділено між цими державами. Лівобережжя, Запоріжжя і Київ стали частиною Московського царства, хоч і з певними ознаками автономії (Гетьманщина), а Правобережжя — частиною Польщі.

І тут треба додати, що пізніше, в XIX ст., у польській історіографії і публіцистиці виникне так звана Люблінська, або Ягайлонська, легенда про «триєдиний» народ — польський, литовський та український, якою польські шовіністи прикривали свою загарбницьку політику «від моря до моря», тобто від Балтійського моря до Чорного.

Останнім часом історики схиляються до думки, що Люблінська унія мала й певне позитивне значення для подальшого історичного і культурного розвитку українського народу. Адже «актом Люблінської унії всі основні українські землі вперше після розпаду Київської держави знову об'єдналися в одному державному організмі (нагадаймо, ще з XIV ст. входила до складу Польського королівства). І хоч цей державний організм не був власного витвору, — пише І. Паславський, — все ж зібрання в одне ціле майже всіх українських земель мало величезне культурно-історичне значення»¹. Дослідник вважає, що «це об'єднання було основною причиною того національно-культурного піднесення, яке пережила Україна наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. і котре в нашій класичній історіографії отримало назву першого українського національно-культурного відродження» (М. Грушевський). У даному випадку І. Паславський посиляється на відому працю М. Грушевського «Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці» (Київ — Львів, 1912; її передруковано в журналі «Жовтень» за 1989 р., № 1—4). У ній стверджувалося, що тоді «так сильно, хоч і ненадовго, заблиско блиском і політичної мислі, і національного усвідомлення, і розвоєм артистичної творчості, приготувавши ту цікаву своєрідну культуру, яка розвинулася особливо там, де

¹ Паславський І. «Писав мандрованець, якого звать Вишенським» // Дзвін. — 1991. — № 1. — С. 153.

на ґрунті народнім витворилися певні інтелігентські чи напівінтелігентські верстви і, сполучивши у своїм обиході народні елементи життя з певними вимогами вищої культурності, дали і в сфері артистичної творчості цікаві взірці сеї сполуки старої традиції з новими впливами¹, тобто з ідеями західноєвропейської Реформації.

«Люблінській легенді» протистоїть «легенда переяславська». Її суть полягає в тому, що нібито «народ малоросійський» під проводом свого гетьмана Хмельницького добровільно пристав до одновірної Московської держави — при чім поняття «одновірної» пізніше було замінено поняттям «однаціональної». В той спосіб «переяславська легенда» лягла в основу теорії «воз'єднання Руси»².

Саме ця «одновірність» Москви та України лягла в основу не тільки «переяславської легенди», тобто політичної концепції, а ще більше у релігійні взаємини, що призвело до ще сумніших наслідків. Якщо раніше Українська православна церква (УПЦ) намагалася зберегти свою незалежність від католицької Польщі та «єдиновірної» Москви, то в нових історичних обставинах, що склалися після Люблінської унії, саме українську православну «карту» почали розігрувати наші сусіди. Ця боротьба ускладнилася ще й тим, що у 1453 р. турки здобули Константинополь, що досі був не тільки столицею Візантії, але й столицею вселенського патріарха, якому номінально підлягала УПЦ. Турецькі султани скоро зрозуміли, що вибір патріарха — то значний прибуток, адже кожен претендент на цей високий церковний сан пропонував властям чималый хабар. Щоб мати такі великі суми для підкупу турецьких властей під час обрання і пізніших хабарів, щоб утриматися на патріаршому престолі (з 1453 р. і до кінця XVI ст. змінилося вже 30 патріархів!), константинопольські вселенські патріархи намагалися щонайбільше викачати данини з підлеглих церков, зокрема з УПЦ. Так поволі і тут поширюється симонія, тобто купівля-продаж церковних посад.

Цю потребу в грошах використав московський великий князь Іван IV Грозний, який за добрий хабар

¹ Паславський І. Культурно-національний рух на Україні кінця XVI — першої половини XVII ст. в оцінці М. Грушевського // Жовтень. — 1989. — № 1. — С. 96.

² Див.: Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 19.

добився від константинопольського патріарха декрету собору Візантійської церкви (насправді звичайнісінький фальсифікат) про «підтвердження» царського титулу. Його наступник на царському престолі за величезні гроші домігся перетворення Московської митрополії у патріархат (1589). Так виник ще один політичний міф про «третій Рим» (після Риму і Константинополя), а, мовляв, «четвертому не бывать». Насправді на двох царгородських соборах (1590 і 1593 рр.) за московським патріархом зберігалася тільки п'яте місце, після єрусалимського патріарха.

Тепер РПЦ почала боротьбу за підкорення собі УПЦ, яка опинилася між двома вогнями. До того ж внутрішня ситуація в УПЦ була дуже складною. Православні священники були майже всі неграмотні, а вище духовництво свої посади здобувало завдяки зв'язкам і підкупу королівської придворної служби. Нерідко шляхтичі домагалися від короля єпископських та ігуменських призначень, проте роками не висвячувалися, користуючись одночасно церковними прибутками. Владика та архимандрити, неначе приватну власність, роздавали церковні маєтки своїм дітям і родичам. Серед єпископів були жонаті, серед духовництва — двоєженці. Навіть автор антиуніатської «Перестороги» (1605) змушений був визнати, що константинопольський патріарх Єремія під час свого перебування в Україні у 1588 р. позбавив митрополічної кафедри київського митрополита «Онисифора двоєженця», прозваного Дівочкою за те, що до висвячення мав двох жінок, з якими продовжував жити і далі.

Це, здається, чи не єдиний позитивний випадок втручання східних патріархів у внутрішнє життя УПЦ. У 1586 р. в Україні побував антіохійський патріарх Йоаким, а через два роки — константинопольський Єремія. Це були перші за всю історію нашої Церкви відвідини таких високих ієрархів, але вони ще більше загострили ситуацію, внісши в українське церковне життя, за визначенням М. Возняка, тільки «розгардіяш і дезорганізацію», «заколот і замішання своїм нетактовним поведінням або й були надзвичайнішими ошуканцями» (мається на увазі відвідини «всіх грецьких духовників вищих і нижчих гідностей»). Так, у конфлікті між львівським єпископом Гедеоном Балабаном і львівським братством патріарх Єремія став на сторону останнього, надавши йому права ставропілії,

тобто вивів братство з-під юрисдикції львівського єпископа і підпорядкував його безпосередньо собі. З цього часу львівське братство мало право контролювати діяльність єпископа, що, звичайно, не могло сподобатися останньому і призвело до ще більшого загострення відносин між ними¹.

Так поволі виникла ідея церковної унії УПЦ із католицькою церквою під зверхністю папи римського при повному збереженні всіх своїх релігійних звичаїв та обрядів, поштовхом до якої, крім названих причин, став виступ Петра Скарги, який у своїх проповідях у Вільні (Вільнюсі) виступав проти відступництва від католицької віри, адміністративних і моральних зловживань, сваволі польських панів і сеймового безладдя. У 1577 р. польський єзуїт видав свої проповіді окремою книжкою під заголовком «Про єдність Божої Церкви під одним пастирем і про грецьке відступлення від цієї єдності», присвятивши її «не без хитрості й задніх думок князеві Костянтинові Острозькому, найвизначнішому членові Української православної церкви». Друге її видання Петро Скарга присвятив королю Сигизмундові IV, «немов відгадуючи, що добровільно не приймуть унії український і білоруський народи, хіба при помочи насильних засобів»². У третій частині своєї праці він звертався до народу, перерахував 19 помилок православної віри, підкреслював, що подружнє життя священників і втручання світських осіб у церковні справи не можуть сприяти покращанню відносин у Церкві. На його думку, єдиний вихід із цього скрутного становища — об'єднання (унія) православної церкви із католицькою, що фактично буде здійсненням згаданої вже Флорентійської унії, сприятиме піднесенню освітнього і життєвого рівня православного духовництва. Так було започатковано релігійно-національну полеміку між українцями-православними та українцями-уніатами і католиками, що оформилася у так званій полемічній (від гр. *πολεμικός* — войовничий) літературі, своєрідній публіцистиці XVI—XVII ст.

Якщо спочатку полемічне письменство має догматичний характер, ведеться навколо питання «Чия віра

¹ Див.: Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. — К., Львів, 1912. — С. 113—114; Жовтень. — 1989. — № 2. — С. 115.

² Возняк М. Історія української літератури. — С. 326.

краща?», то після 1596 р. воно набуває войовничого і різкого спрямування. Саме тоді у Бресті (Бересті) київський митрополит і майже всі українські єпископи (крім львівського і перемишльського, які спочатку погодилися на унію, а пізніше відступили від неї) на соборі офіційно проголосили церковну унію, тобто добровільне об'єднання православної церкви з католицькою під зверхністю папи римського. В «Артикулах Берестейського собору» особливо гарантувалося збереження всіх молитов, церемоній і обрядів УПЦ, причому «в нашій мові» (артикул 2), заборонялося перетворення «наших руських церков і монастирів... на костели» (артикул 25) тощо. Так виникла уніатська (з кінця XVIII ст. — греко-католицька), що згодом на Західній Україні стала національною, українська церква, захисниця національних прав українського народу¹.

Того ж 1596 р. у Бресті відбувся і православний собор, в якому взяли участь львівський і перемишльський єпископи, князь Острозький та представник константинопольського патріарха. Він заперечив законність уніатського собору, піддав його учасників анафемі. У відповідь було проклято учасників православного собору. Замість релігійної єдності настав міжконфесійний розбрат.

Після Брестської (Берестейської) церковної унії майже на всій території України (крім Львівської дієцезії, де унію офіційно було проголошено наприкінці XVII ст.) від Перемишля до Чернігова було утворено Українську уніатську церкву, яка згодом стала національною церквою. Те, що вона захищала народ від ополячення і русифікації, стало однією з основних причин її поступової ліквідації царизмом і РПЦ. На Лівобережній Україні (Гетьманщині) її було заборонено у 80-х роках XVII ст., на Правобережній — у 1839 р., а після другої світової війни, у 1946 р., — і на Західній Україні. Після страшних переслідувань більшовицьким режимом УГКЦ відродилася у 1989 р.

У розв'язання складного релігійного питання втрутилися козаки, які, як стверджує М. Грушевський у своїй праці «Історія української козаччини», «проголосивши на початку другого десятиліття XVII ст. ре-

¹ Див.: Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — К., 1992. — С. 155.

редком. У тутешній друкарні, крім трактату Герасима Смотрицького, дещо раніше, у 1581 р., з'явилася знаменита Острозька Біблія, перше повне кириличне видання Святого письма. Написана від імені князя Костянтина Острозького передмова (подана церковнослов'янською і грецькою мовами) засвідчила високий освітній рівень її творців — перекладачів і друкарів, а вірші Герасима Смотрицького на герб князя стали зразком української геральдичної поезії. Створений при академії літературно-перекладацький гурток зробив значний внесок у розвиток українського віршування (варто також згадати поезії Дем'яна Наливайка, брата керівника повстання) і мовознавства. Так на зламі XVI—XVII ст. українська інтелігенція боролася проти спроб ополячення нашого народу, друкованим словом доводячи рівноправність його серед народів Європи.

Першорядну роль у підвищенні культурно-освітнього рівня і національної свідомості українців відіграли братства, що виникли при православних церквах. Вони закладали школи і лікарні, підтримували книгодрукування. Як видно із «Порядку шкільного» (1586), Львівська братська школа була школою «семи вільних наук» (на зразок західноєвропейської); у ній викладали церковнослов'янську, грецьку, латинську та українську мови, діалектику, риторику, арифметику, геометрію, астрономію та музику. Вона була загальнодоступна і ґрунтувалася на гуманістичних принципах рівності всіх учнів («Богатий над убогим в школі нічим вишшії не мають бити, тільки самою наукою»), а вчитель-дидаскал «любити має діти всі заровно, як синів богатих, так і сиріт убогих», оцінювати учнів за успіхами у навчанні¹. У 1591 р. Львівське Успенське братство викупило у лихварів друкарню Івана Федорова, яка, крім релігійних книг, видавала світські книги. Так, у 1608 р. тут було видано цікаву відозву з викладом програми братства, а у 1745 р. — драму «Благодутробіє Марка Аврелія Антоніна, кесаря римського» і «Філософію Арістотеля» Михайла Козачинського. До останньої було додано генеалогію роду Розумовських, майстерно виконану українським гравером

¹ Див.: Пам'ятки братських шкіл на Україні: Кінець XVI — початок XVII ст.: Тексти і дослідження. — К., 1988. — С. 39, 45.

Г. Левицьким, і панегірик на честь Олексія і Кирила (пізніше гетьмана України) Розумовських.

Поки що немає єдності у датуванні виникнення і генезису братств в Україні. Відомий історик діаспори Л. Вінавер вважає, що братства «ведуть початок з дохристиянських часів, коли члени одного роду жили, полювали разом і захищали один одного від ворогів. Ця ідея, модифікована строго християнськими засадами, була основою ідеології братств»¹. Йому опонує Я. Д. Ісаєвич у праці «Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст.» (К., 1966. — С. 17), уточнюючи, що подібні організації існували серед багатьох народів на різних етапах їхнього розвитку. Якби не були думки про генезис українських братств, перші відомості про них датуються XVI ст. Так, Львівське братство починає свою діяльність у 1585 р., Рогатинське — у 1589, Брестське (Беларусь) — у 1591; Луцьке — у 1617, а Київське Богоявленське — у 1615 р. тощо. Із названих братств найдіяльнішими і найвідомішими стали Львівське й Київське. Про перше з них ми вже дещо сказали, бо воно справді, за оцінкою І. Франка, «поважне огнище просвіти і письменства»², але ще більшу роль відіграло Київське братство, що перебувало під захистом козаків. До нього з усім Запорізьким військом вписався гетьман П. Конашевич-Сагайдачний, заповівши перед смертю своє майно на потреби Київського і Львівського братств.

На основі об'єднання Київської братської і Лаврської шкіл у 1632 р. утворилася Києво-Могилянська колегія — перший вищий навчальний заклад в Україні і взагалі серед східних та південних слов'ян. Уже гетьман І. Виговський намагався підняти її до рівня академії, але в силу тогочасних трагічних історичних подій йому це не вдалося. Це зробив гетьман Іван Мазепа, який вже у кінці XVII ст. звернувся до московського царя Петра I з пропозицією затвердити академічний статус Київської колегії, що, врешті, й сталося у 1704 р. Гетьман не тільки домігся відповід-

¹ Wypar L. History of the early Ukrainian printing 1491—1600. — Denver, 1963. — Р. 67. Цит. за: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. — К., 1966. — С. 17.

² Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібр. творів: У 50 т. — Т. 41. — С. 230.

ного документа, а й надав фінансову підтримку Києво-Могилянсько-Мазепинській (як вона офіційно називалася до 1709 р. У 1937 р. Державний Центр УНР відновив її під такою назвою у США) академії, що проіснувала до 1817 р., коли рішенням Синоду Російської православної церкви її було перетворено на духовну академію. Після цього вона стала кузницею попівських кадрів для русифікації Української церкви і українського народу.

ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА ГЕРАСИМ СМОТРИЦЬКИЙ

Такий екскурс в історію України, її культури і церкви допоможе студентові краще зрозуміти своєрідність поемічної літератури, її генезис і розвиток, зв'язок боротьби навколо релігійних догматів із боротьбою за національну незалежність. А започаткував її єзуїт польський Петро Скарга, видавши у 1577 р. трактат «Про єдність Божої Церкви під одним пастирем і про грецьке відступлення від тої єдності». Обстоюючи законність Флорентійської унії 1439 р., яку підписав і київський православний митрополит Ісидор, Петро Скарга виклав досить повну програму оновлення Української церкви (її недоліки добре усвідомлювали й українські церковні діячі) та об'єднання її із римокатолицькою під зверхністю папи римського.

Появу книжки Петра Скарги в Україні оцінили не як спробу релігійного примирення, а як посягання на свободу совісті, як засіб ополячення українського народу. Так виникла поемічна література, яку умовно поділяємо на два періоди — до проголошення Брестської (Берестейської) церковної унії і після нього. Такий поділ ґрунтується на тому, що для першого періоду характерна дискусія навколо різних догматів обох церков («чия віра краща»), а для другого — суперечки навколо культурно-політичних наслідків унії.

На першому етапі полеміка між конфесіями поглиблюється суперечками з приводу календарної реформи. 21 лютого 1582 р. папа римський Григорій XIII ого-

¹ Докладніше про це див.: Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні.— Рим, 1990.— С. 152—156.

лосив про введення нового календаря, що мав замінити старий — юліанський. Така заміна була науково обґрунтованою, бо різниця між двома календарями у XVI ст. становила 10 днів (у XX ст. — 14), тобто на стільки днів було відставання від справжнього часу. Так з'явився григоріанський календар (новий стиль, на відміну від юліанського — старого стилю), що по-різному був сприйнятий католиками, протестантами і православними. У світських сферах календарна реформа пройшла більш-менш спокійно і новий календар був прийнятий навіть в урядовому діловодстві (наприклад, за новим календарем датовані документи Б. Хмельницького, надіслані до Польщі та Угорщини; водночас у його внутрішньому діловодстві — різних універсалах і документах у межах України — зберігався юліанський стиль). Проте ця подія викликала протест української православної, а потім — і грекокатолицької церкви, а також заворушення серед українських селян. Якщо досі пан, як правило, поляк, і його підданий, український селянин, в один день святкували церковні свята, то тепер — у різні. Тому українські письменники-полемісти виступили проти нового календаря, вбачаючи в ньому посягання на свої прадавні церковні звичаї й водночас додатковий засіб для експлуатації польським панством українського селянина. Про це добре написав Герасим Смотрицький у трактаті «Календар римський новий»: «Чоловік бідний, убогий, котрий от праці рук своїх і в поті лиця мусить ясти хліб свої і з тоє ж праці і поту мусить чинити і давати пану, що ему розкажуть. Звикл бил от предков своїх отдавати, що належало Богу і що належало пану. Тепер юж в тоє жадним способом гаразд потрафити не може. Пан ему каже у дні святиє, Богу ку чти і хвалі ведле звичаю церковного давного належачиї, робити. Боїться і Бога, боїться і пана; мусить більшого опустити, а меншому служити. Бо о оно (це про Бога.— В. П.) слихаєть, же єсть довготерпелив і многомилостив, а сего (пана.— В. П.) відаєть же єсть короткотерпелив і трохи милостив. Єсли не его тіло поведуть, теди воловое певне. Панськое теж свято прийде, рад би бідний убозство свое роботою подпомог, боїться пана, мусить лишити. А часом за тими бідами не только панського нового свята не пам'ятає, але й своего старого забиває, в чом і Богу і пану неправ биває, а собі пак рідко, або ніколи. Зверху нендза (убо-

гість.— В. П.) доїдає, а внутр сумнене (сумніви, до-
кори совісті.— В. П.) гризе...»¹.

На думку Герасима Смотрицького, новий календар
внів не тільки додаткові труднощі у відносини між па-
ном (поляком-католиком) і його підданими, а й у ро-
динні взаємини. «Маю на увазі тих,— писав поле-
міст,— котрі з релігії грецької і римської стан подруж-
ній прийняли, як це бувало не тільки між посполитими,
а й між знатними станами. Бо ж одному буває серед-
опістя, а другому — м'ясопусти, потім одному жалісне
розпам'ятування христових терпінь, а другому — весе-
лі розпусти. Так само й усі свята в році, що перед тим
з радістю з діточками й челядкою (прислугою.—
В. П.), хвалу даючи Богові, обходили спільно, тепер
мусять далеко різно. З того... одному буває маркітно,
а другому — немило»².

Як правильно зауважив І. Франко, «справа рефор-
ми календаря, що творить основу сеї книжки, тракту-
ється не з чисто догматично-обрядового становища, а в
зв'язку з різnorodними політичними змаганнями і по-
бутовими умовами сучасності автора; се не сухий тео-
логічний трактат, а жива картина стану української
суспільності в другій половині XVI в.»³.

Не можна погодитись із думкою професора Київ-
ської духовної академії В. З. Завитневича, що твір
Герасима Смотрицького «нагадує собою написану у
популярній формі публіцистичну статтю». «Се суд зов-
сім недоречний,— заперечує І. Франко,— бо ж тут зов-
сім не ходило о вченість і полеміка йшла зовсім не о
такі питання, які б можна було рішати вченістю. Тут
ходило о зміну календаря, якому греко-руський (ук-
раїнський.— В. П.) світ признавав до певної міри кан-
онічне значення, вважав його «ключем царства не-
бесного», а латинський світ (католицизм.— В. П.) зов-
сім не признавав за ним ніякої святості і змінював
календар відповідно до вимогів науки»⁴.

Так поволі в Україні склалася парадоксальна си-
туація — в державному житті використовувався гри-

¹ Українська література XIV—XVI ст.— К., 1988.—
С. 228.

² Там же.— С. 229—230.

³ Франко І. Історія української літератури. Часть перша.
Від початків українського письменства до Івана Котляревського //
Збір. творів: У 50 т.— Т. 40.— С. 224.

⁴ Там же.— С. 227.

горіанський календар, а в церковному (православно-
му та уніатському, що було навіть внесено в «Артику-
ли» Брестської унії) — юліанський. На Лівобережжі
(Гетьманщині) 1700 р. Петро I замінив візантійський
календар («від початку світу») на юліанський, а не на
григоріанський, як це треба було б зробити. У 1918 р.
Центральна рада ухвалила, що із 16 лютого «в Україні
дні мають рахуватись по західноєвропейському так
званому григоріанському календарю, чи стилю...». По-
яснюючи громадянам України цю зміну, М. Грушев-
ський уточнив, що «се треба було давно зробити». Він
коротко розповів історію завзятої релігійної боротьби
навколо календарної реформи у XVI ст., «хоч яка вона
була розумна і з католицькими догматами нічого не
мала спільного». Причина цієї боротьби полягала в
тому, що її провів папа римський, що у православних
і протестантських колах вважалось... «антихристо-
вим»¹.

«Календар римський новий» — найцікавіший трак-
тат Герасима Смотрицького. Решту своїх праць при-
святив історії папства, не завжди достовірним фактам,
наприклад, про папісу, тобто про жінку, яка нібито
різними нечесними способами домоглася свого обран-
ня... папою римським. Полеміст також вважає, що це-
лібат, тобто безшлюбність, католицького духівництва
не є моральним, оскільки суперечить фізичним потре-
бам людини, а отже, сприяє розпусті. Навпаки, захис-
ники католицизму стверджували, що дружина і діти
відволікають православних попів від релігійних справ,
уся увага яких звернута тільки на те, як щонайбільше
заробити грошей, звичайно, за рахунок парафіян для
утримання своєї родини. Ці та інші моменти про дог-
мати тієї чи іншої релігії постійно повторювалися у
творах наших полемістів.

СТЕФАН ЗИЗАНІЙ

Значну популярність та обурення викликали пропо-
віді і полемічні твори *Стефана Зизанія* (Зизаній — це
грецький переклад його прізвища — Кукіль, що під-
казало деяким дослідникам думку, що він родом із
с. Кукільники на теперішній Івано-Франківщині. За

¹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хо-
чуть.— К., 1991.— С. 218.

Х. Радзивіллою. Його трактат вважається «короною антиуніатської полеміки XVI в.», «поважною теологічною (уточнимо, що він — світська особа.— В. П.) дисертацією про спорні пункти в догмах, обрядах і організації церкви», а водночас це цілий архів документів до історії церкви і Брестської унії¹.

Христофор Філалет на ґрунтовній документальній основі (урядове і приватне листування) розглядає передісторію та історію Брестської унії (у перших двох частинах), стверджує, що такої злуки бажали кращі діячі України, а серед них — і сам Костянтин Острозький. І тут же уточнює, що така церковна унія мала б статися між усім православ'ям, з одного боку, і з католицизмом — з другого. А обмеження її тільки рамками України і Беларусі може викликати ще більшу релігійну і національну ворожнечу. Полеміст також не погоджується з тим, що український митрополит одержить місце у польському сенаті, а владики «місця в сенаті, на соймі й на трибуналах між депутатами». Справді, польське римо-католицьке духовництво і польські магнати були надто реакційними і надто пихатими, щоб допустити у своє середовище «русинів». Як підмітив М. Возняк, Христофор Філалет, «виходячи з ідеї шляхетського демократизму» і як громадянин Речі Посполитої, оцінив Брестську унію і її підтримку польським королем «з становища шляхетського парламентаризму». Він звертається до шляхти із закликком захищати державні закони, «щоб тою дірою, котра робиться в приналежних нам правах, не виховзулися всі свободи ваших милостей».

У двох інших частинах «Апокрисису» Христофор Філалет зупинився на догматичних питаннях, зокрема, про східний патріархат і про верховенство папи римського. А взагалі, він виявив неабияку ерудицію, добре знання релігійної літератури та грецької й латинської мов, досконалу логічність у побудові доказів чи у запереченні думок своїх опонентів. Він вдало використовує різні художні засоби, вдається до іронії і навіть сатири. Автор вважає, що не треба відповідати дурному відповідно до його дурості, нахабністю — на нахабність, а скаргою — на скаргу (тут полеміст обігрує прізвище П. Скарги).

¹ Див.: Франко І. Історія української літератури. Часть перша...// Збір. творів: У 50 т.— Т. 40.— С. 231.

Ми вже згадували, що «Апокрисис» відомий у двох версіях. На думку С. Голубева і М. Возняка, оригінал було написано польською мовою, а пізніше перекладено українською. «Дослівний і нездарний переклад Апокрізіса на тодішню нашу літературну мову з пропущенням трудніших слів і висловів» не відбиває всього «багатства фактичного матеріалу,— писав М. Возняк,— публіцистичного хисту автора і літературного оброблення». Оскільки до розповіді Христофора Філалета про Флорентійську унію перекладач додав уривки з «Історії о лістрикійському... синоді» Клірика Острозького, то С. Голубев висунув гіпотезу, що переклад належить саме йому. М. Возняк уточнив, що «мова Клірика Острозького подібна до мови перекладу Апокрізіса», а дехто з дослідників вважав, що Христофор Філалет і Клірик Острозький — це одна особа.

КЛІРИК ОСТРОЗЬКИЙ

Клірик Острозький був не тільки ймовірним перекладачем «Апокрисису», а й автором двох «Отписів» — відповідей на адресовані князю К. Острозькому листи. Треба знати, що в історії української культури, поємічної літератури і Української православної церкви значну роль відіграли князі Острозькі — найбільші після короля землевласники у Речі Посполитій. Уже І. Франко звернув увагу на те, що краківські видання Швайпольта Фіоля були надруковані «заходами і накладом князя Костянтина Острозького»¹, що підтвердив Б. Лепкий. Він довів, що друкарня Швайпольта Фіоля знаходилася у краківському будинку князя Острозького і що князь фінансував ці першодруки. Тому І. Огієнко стверджував, що саме їх треба вважати першими зразками українського книгодрукування.

Князь Костянтин Острозький (1526—1608) відіграв неоднозначну роль у складних культурно-політичних і церковних подіях другої половини XVI — початку XVII ст. Будучи прихильником загальноєвропейської антитурецької ліги (у 1453 р. Туреччина захопила Константинополь, центр православ'я, вселенський патріарх якого, як ми вже згадували, став іграшкою у політиці султанів), він виступав за унію з Ватиканом, але

¹ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Збір. творів: У 50 т.— Т. 41.— С. 227.

не у тій формі, яку пропонували польсько-католицькі кола. У 1596 р. олександрійський патріарх Мелетій Пігас призначив його (світську особу!) екзархом Української православної церкви. Князь Острозький був людиною непостійною і гоноровитою, що було причиною різних непорозумінь. «Ми знаємо,— писав І. Франко,— що та хиткість Острозького, з якою він раз удався до Рима, згоджуючися на унію, то знов хилився до протестантизму, а рівночасно виступав на чолі фаланги оборонців православія, сильно ослабляла становище власне того православія і давала йому в очах противників вигляд нещирості та амбітної самоволі»¹.

Звідси стає зрозумілим, чому Іпатій Потій саме до нього звернувся з листами, в яких закликав підтримати уніатів. Князь Острозький сам не відповів на листи володимирського і берестейського єпископа, а доручив зробити це особі, яка сховалася під псевдонімом Клірика Острозького. Є різні версії щодо його особистості. Одні вчені, як ми вже згадали, ототожнюють Клірика Острозького з Христофором Філалетом, інші — з Мелетієм Смотрицьким, Йовом Борецьким, Гавриїлом Дорофіївичем, острозьким протопопом Ігнатієм².

Відповіді Клірика Острозького з'явилися друком у 1598—1599 рр. У першому «Отписі на лист... отця Іпатія... до ясне осведоного княжати Костянтина Острозького... через одного найменшого Клірика церкви острозької... отписаними» полеміст заперечив думку Іпатія Потія, що нібито об'єднання обох церков принесе користь і Українській православної церкві, і українському народові, навпаки, вважаючи, що саме унія загострила всі культурно-політичні і церковні питання в Україні.

До свого «Отпису» Клірик Острозький додав памфлет «Історія о лістрикійском, то есть о разбойническом, Феррарском або Флоренском синодѣ, вкоротце правдиве списанная». Так він відповів на згадану у листі Іпатія Потія Флорентійську церковну унію (що розпочалася у 1438 р. у Феррарі, а закінчилася у 1439 р. у Флоренції), яку підписали папа римський, а від української церкви — київський митрополит Ісидор, до юрисдикції якого тоді входила і Московська

¹ Франко І. Історія української літератури. Часть перша... // Збір. творів: У 50 т.— Т. 40.— С. 225.

² Див.: Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія.— С. 61, 95.

церква. Щоб довести «розбійницький» характер цієї унії, Клірик Острозький навів «фантастичне оповідання» (М. Возняк) про Родоського опата, який нібито силою примусив папу римського і кардиналів змінити текст угоди і, вдавшись до обіцянок, хабарів, погроз і вбивств, домігся підписання її обома сторонами. Пізніше католики нібито вчинили погром на Афонській горі, вбиваючи православних ченців, які не прийняли унії.

До недавнього часу писали, що Клірик Острозький скористався «історичними фактами». Насправді ж — афонськими антикатолицькими оповіданнями і різними московськими трактатами, які готували ґрунт до виступу проти константинопольського вселенського патріарха і київського митрополита, що у 1448 р. завершилося проголошенням автокефалії Московської православної церкви та обранням Московського митрополита.

У відповіді «На другий лист велелюбного отця Іпатія...» Клірик Острозький чи не вперше у нашій історіографії висловив думку, що унія порушила спокій і мир між українськими і польськими народами, котрий панував «от Мешка монархи польського і Володимира руського, за которих тие народи сидячие в темности, видіша світ велий хрещення, больше шести сот літ спокійне захований»¹, тобто від хрещення Польщі у 966 р. і хрещення України-Русі у 988 р. Треба одразу зауважити, що тут Клірик Острозький сам собі заперечує. Адже у 966 і 988 роках існувала єдина християнська церква. Поділ на дві церкви стався лише у 1054 р. А думку Клірика Острозького, звичайно, за іншими джерелами, повторив Т. Шевченко у вірші «Полякам»:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами...

У другому «Отписі» Клірик Острозький створив поетичний образ Церкви-матері, яку покинули її рідні діти: «Тому вислухайте, сїонські сини, вашої матері-родительки, що з плачем до вас промовляє: прийдіть і побачите, синове, бо я покинута вдовиця. Виховала я

¹ Цит. за: Возняк М. Історія української літератури.— С. 478.

вас із радістю, а погубила з журбою. Що ж маю тепер робити з вами я, вдовиця опущена?.. Забракло сліз в очах моїх, засмутилося серце моє, розсипалася по землі слава моя». До образу Церкви-матері дещо пізніше звернувся Мелетій Смотрицький у своєму відомому «Треносі».

«ПЕРЕСТОРОГА»

Наприкінці 1605 — на початку 1606 р. було написано ще один антикатолицький та антиуніатський твір під досить довгою назвою, що містила у собі основні його положення, а відомий від першого її слова — «Пересторога». Дослідники цієї полемічної пам'ятки висловили різні думки щодо її авторства.

А. Попов у статті «Материалы для истории церковной унии в Юго-Западной Руси» (1879) висунув тезу, що «Пересторогу» написав Андрій Вознесенський, активний діяч Львівського братства, нотар-хроніст Брестського православного собору 1596 р. Цю ж думку підтримав П. Яременко у дослідженні «Пересторога» — український антиуніатський памфлет початку XVII ст.» (К., 1963).

За версією І. Франка, автором твору був Юрій Рогатинець, «як на свій час високо освічений і незвичайно енергійний, завзятий противник тодішнього здеморалізованого духовенства і при тім чоловік, наділений немалим письменницьким талантом», а написана ним «Пересторога» «запевняє йому тривке місце в історії нашого письменства середньої доби»¹.

Версію І. Франка спочатку підтримав М. Возняк в «Історії української літератури» (Львів, 1921.— Т. 2.— С. 175). «Коли будучий дослідник Перестороги докаже правдивість бистроумної здогадки Франка,— писав він,— яка має в собі багато правдоподібності, а саме, що автором Перестороги є енергійний і славнозвісний діяч Львівського братства Юрій Рогатинець, тоді мимовільно впаде в очі рівночасність написання Перестороги й побуту Вишенського на рідній землі, котрий так дуже розчарував львівських братчиків, у першій мірі Юрка Рогатинця. В такому разі Пересторогу можна вважати за свого роду маніфест поступо-

¹ Франко І. Нарис українсько-руської літератури до 1890 р. // Збір. творів: У 50 т.— Т. 41.— С. 231.

вої течії сучасного українського громадянства, за оборону діяльної участі кожного члена нації у відродженні України та здержанні полонізаційного походу на неї в протиставленні до таких українців, що, як Вишенський, усю свою увагу зосередили коло спасіння своєї душі чи інших чисто особистих інтересів». У 1954 р. у праці «Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові» М. Возняк стверджує, що автором цього твору був львівський братчик Іван Борецький, пізніше київський митрополит Йов.

Найціннішими вважаємо твердження М. Возняка про загальний характер цього твору, його протиставлення іншим полемічним трактатам. Автор «Перестороги» по-новому дивиться на історію українського народу, хоче зрозуміти причини політичного, культурного і церковного занепаду. Основну причину такого важкого стану він вбачав у недостатній освіченості народу, зумовленій малою кількістю шкіл: «І так много зашкодило панству (державі.— В. П.) руському вельми, же не могли школ і наук посполитих розширити й оних не фундовано, бо коли би били науку міли, тогда би за невідомостями і глупством своїм не прийшли до такої погібелі»¹.

Брак власних шкіл, на думку автора «Перестороги», і став причиною денаціоналізації значної частини українського панства. Українці, «увійшовши в зносини з ними (поляками), позавидували їх обичаям, їх мові й наукам і, не маючи своїх наук,— з болем писав автор «Перестороги»,— у науки римські свої діти давати почали, котрі з науками й до віри їх призвичаїлися і так поволі науками своїми все панство руське до віри римської привели, що потомки князів руських з віри православної на римську вихрестилися, і назвища й імена собі позмінили, немовби не знали, що вони потомки побожних прабатьків своїх. А після того православ'є грецьке озимніло та в погорду прийшло й за недбання, бо ж особи знатних панів, погордивши своїм православ'єм, до урядів духовних приходили перестали, але кого-будь на них поставляли, по волі тільки самої посполитої людини»².

Якщо автор «Перестороги» тільки в загальних рисах розповів про ополячення українських князів і

¹ Українська література XVII ст.— К., 1987.— С. 27.

² Там же.— С. 28.

шляху, то М. Смотрицький у своєму «Треносі» поімен-но назвав їх.

І. Франко по-різному оцінював «Пересторогу». Як «історичний документ» вона має невелику вартість,— писав він,— бо в ній «перекручена хронологія, змішані факти, чимало неточностей, пропусків і перекручень, а поруч з цим багато подробиць, не відомих з інших джерел і подібних на плітки, правдоподібно почерпнуті з усних розповідей тої доби, коли пристрасті були збуджені, а фантазія розбурхана релігійною полемікою»¹. Як історичне джерело «Пересторогу» слід приймати «з якнайбільшою обережністю». І тут І. Франко дорікає М. Костомарову, котрий некритично використав «Пересторогу» як історичний документ. Очевидно, мається на увазі праця Костомарова «Южная Русь в конце XVI века» (1867), другий варіант забороненої його магістерської дисертації «О причинах и характере унии в Западной Руси» (1842). І навпаки, І. Франко високо оцінює «Пересторогу» як літературний твір. «Це — політично-релігійний памфлет,— писав він,— написаний з немалим талантом. Гарна мова, майже чисто українська, плинна розповідь, живість образів, ясне групування подробиць, яке засвідчує белетристичну фантазію,— все це ставить «Пересторогу» поруч з найкращими творами української літератури того часу, поряд з «Ключем царства небесного» Герасима Смотрицького і полемічно-моралізаторськими творами Івана Вишенського»².

«ТРЕНОС» МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО

У 1610 р. у Вільні вийшла польською мовою книжка «Тренос, або Плач єдиної вселенської апостольської східної церкви», підписана Теофілом Ортологом. Це був псевдонім *Максима Смотрицького* (бл. 1575—27.XII.1633, тобто 9.I.1634), сина Герасима Смотрицького.

Він навчався в Острозькій академії, в університетах Італії і Німеччини, де здобув ступінь доктора медицини. Протягом 10 років (1608—1617) він учителював у Вільні, деякий час (1616) був ректором Київської

¹ Франко І. З історії Брестського собору 1596 р. // Збір. творів: У 50 т.— Т. 46.— Кн. 2.— С. 215.

² Там же.

братської школи. У 1617 р. під іменем *Мелетія* постригся у ченці. 1620 р. був висвячений на полоцького архієпископа, вітебського і мстиславського єпископа.

Мелетій Смотрицький словом (був добрим проповідником) і друком (надрукував кілька творів проти уніатської церкви) почав боротьбу за кафедру, яку в той час обіймав уніатський архієпископ Йосафат Кунцевич. Це призвело до трагедії. Православні вітебчани 12 листопада 1623 р. перед собором убили Кунцевича, тіло якого вкинули у річку Двіну, звідки його через кілька днів виловили рибалки. Почалася розправа над жителями Вітебська. 19 з них було зразу ж страчено, багато заарештовано, а місто втратило Магдебурзьке право.

Вітебська трагедія дуже вразила Мелетія Смотрицького, який до певної міри вважав себе винним у жорстокій розправі з архієпископом Йосафатом Кунцевичем. Він почав болісні пошуки виходу з цієї трагічної ситуації, що зробити, щоб «Русь не нищила Русі». Він поїхав на Схід (у Константинополь і Палестину), щоб побачитися із константинопольським патріархом, познайомитися із вселенським православ'ям. Те, що він побачив у центрі православ'я, глибоко вразило його. М. Смотрицький зрозумів, що занепад православ'я спостерігається не тільки в Україні. «Такий занепад добра духовного терпить православна церква... і в неволі турецькій. Скрізь у ній успіхи духовні занепали,— писав у своєму «Екзетезисі»,— скрізь справи церковні спасенні оскуділи, скрізь у речах і справах спасенних робиться як з наймів і примусу — аби сяк-так, аби було відправлено... Ті народи християнські, котрі в неволі турецькій живуть, уже здебільшого потурчилились...»¹.

Якщо на Сході православні потурчилися, то в Україні «нашого народу немалою частиною взяв костьол римський, немало полонило його й еретичтво, а саме кальвінізм, аріанство, ба й магометанство. Родин княжих ми вже позбулись. Шляхти мало. Панят ще менше. Духовенство вище і нижче в своїх же прийшло до зневаги»². М. Смотрицький дійшов висновку, що тільки церковна унія може врятувати Україну. Він критикує прихильників старого «набоженства» і захист

¹ Яременко П. К. Мелетій Смотрицький.— К., 1986.— С. 152.

² Там же.

ними старої освіти і культури. Щоб зупинити процес денационалізації та ополячення вищого українського панства, треба невідкладно реорганізувати шкільництво за західноєвропейським зразком, вивчати латинську мову і «поганських філософів» Аристотеля і Платона.

Такі думки викликали обурення серед ортодоксальних православних України, які визнали М. Смотрицького еретиком і відступником, різко засудили ці нові і, як далі показала історія, справедливі вимоги. Адже митрополит Петро Могила запровадив у Київській колегії викладання латинської мови і західноєвропейську програму навчання.

Помер М. Смотрицький у Дерманському монастирі, не визнаний своїми сучасниками.

Життя і діяльність Мелетія Смотрицького є наочним прикладом того, якою неоднозначною була українська література (подібний шлях пройшов і Касіян Сакович), як не можна до неї підходити тільки з позицій ортодоксального православ'я чи войовничого атеїзму. Проте в історію українського письменства М. Смотрицький увійшов насамперед «Треносом», написаним польською мовою. В ньому автор звертався передусім до представників відомих українських княжих родів, щоб вони покинули багату мачуху — Польщу і католицьку віру, й повернулися до рідної матері — православної церкви, що до недавнього часу (до Брестської унії) була «найзначнішою королевою», приздобленою дорожчими каменями. «Де тепер не оцінений той камінець, — звертається Мати-Церква до своїх синів, — той карбункул, що сяяв, наче світильник, який я між іншими перлами, наче сонце поміж зорями, в короні голови моєї носила — дім князів Острозьких (після смерті К. Острозького його нащадки покатоличилися й ополячилися. — В. П.), котрий блиском світлості старожитної віри своєї над усіма іншими світив? Де й інші дорогі й однаково неоціненні тієї корони камінці — значні руських князів роди, неоціненні сафіри і безцінні діаманти — князі Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі (згадаймо хоча б сумнозвісного князя Ярему Вишневецького, ворога українського народу, якого польський письменник Г. Сенкевич у творі «Вогнем і мечем» усупереч історичній правді зробив польським героєм. — В. П.), Сангушки, Чорторійські, Пронські, Руженські, Соломе-

рецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини й інших без ліку...»¹.

Усе змінилося в Україні після відомих подій. «Колись гарна й багата, — голосить Мати-Церква, — тепер споганіла й вбога. Колись королева, всьому світові люба, тепер усіма зневажена і спечалена», бо «руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою двосічний, вода під ногами глибока, вогонь з боків негасимий, звідусіль волання, звідусіль страх, звідусіль переслідування»².

У «Треносі» М. Смотрицький вдало використав народні плачі-голосіння, подавши їх у ритмізованій прозі. Найцікавіші перші чотири розділи твору, в яких він виявив себе блискучим майстром художнього слова. Якщо в цих розділах автор звертається більше до почуттів своїх читачів, то в наступних шести — скоріше до їхнього розуму. Вони написані сухо, у церковно-полемічному дусі, хоч саме тут М. Смотрицький виявив свою незвичайну освіченість та ерудицію. У «Треносі» він посилається на 150 авторів із Західної Європи, Візантії, Єгипту та інших країн Сходу.

«Тренос» читачі сприйняли по-різному. У православному середовищі зачитувалися твором М. Смотрицького, у польсько-католицькому та уніатському його зустріли з осудом. Так, П. Скарга у книзі «На тренос і лямент Теофіла Ортолога до Русі грецької віри пересторога» (1610) писав, що «наклепи його костелові римському не нашкодять, але церкві руській це велика зараза і вступ до еретицтва спричинити може»³. Холмський уніатський єпископ і перший біограф М. Смотрицького (у 1666 р. у Римі видав працю «Саул і Павло», перевидану 1864 р. під назвою «Життя М. Смотрицького») Якуб Суша писав, що «ніколи ніхто з еретиків не чинив на святий апостольський престол (римський. — В. П.) таких жовчних нападок, якими наповнений «Тренос»! Тут що ні слово — то жорстока рана, що ні думка — то смертельна отрута, тим більше небезпечні, що автор приздобив їх привабливою польською мовою, наче солодкою приманкою»⁴.

М. Смотрицький також автор першої в Україні, Беларусі і Росії «Граматики Славенскія правильное Син-

¹ Українська література XVII ст. — С. 84.

² Там же. — С. 67.

³ Яременко П. К. Мелетій Смотрицький. — С. 52.

⁴ Там же. — С. 50.

тагма», вперше виданої у 1618 р. (передрукована у 1979 р.), яку сучасний український мовознавець В. В. Німчук назвав «перлиною давнього мовознавства». До середини XVIII ст. вона була єдиною граматикою для всіх трьох східнослов'янських мов й справила великий вплив на розвиток мовознавства (М. Ломоносов знав її напам'ять, називав «вратами своєї вченості» і використав у своїй «Російській граматиці»), нею користувався чеський учений Й. Добровський при написанні своєї церковнослов'янської граматики.

«ПАЛІНОДІЯ» ЗАХАРІЇ КОПИСТЕНСЬКОГО

Видатним твором полемічної літератури була «Палінодія» *Захарії Копистенського* (?—1627), уродженця Перемишля і вихованця Львівської братської школи, з 1616 р. — активного діяча Київського братства і співробітника друкарні Києво-Печерської лаври. У 1620—1622 рр. він написав «Палінодію, или Книгу оборони кафолическої (вселенської. — В. П.) святої апостольської всходней Церкви і святых патріархів, і о греках, і о россох християнах». Як видно із самої назви твору, полеміст знову повертається до основних розходжень між православною і католицькою церквами, що зводяться до чотирьох постулатів: визнання намісником Христа на Землі апостола Петра і його наступників — пап римських; Київська Русь прийняла християнство ще до його поділу на східне і західне; на Флорентійському соборі 1438—1439 рр. київський митрополит своїм підписом проголосив і відновив єдність із католицькою церквою; Брестська унія 1596 р. була законним актом і поверненням до стану перед 1054 р. З цього можна зробити висновок, що єдиний порятунок для східних слов'ян — церковна унія під зверхністю папи римського, що означає повернення до первісного джерела — християнства, а зараз — до всесвітньої культури.

Використавши майже всю тогочасну полемічну літературу, З. Копистенський «з незвичайним спокоєм, критичним тактом і на основі широкої ерудиції» намагався «зібрати тут усі здобутки і перипетії дотеперішніх спорів між східною і західною церквою», «ясно, спокійно», «аж до найменших деталей»¹ розглянути

¹ Франко І. Історія української літератури. Часть перша... // Збір. творів: У 50 т. — Т. 40. — С. 261.

єдніри питання. Він приєднався до думки православних догматиків, які вважали, що всі апостоли були рівні, а тому апостола Петра не можна виділяти з-посеред них. У другій частині свого трактату він говорить, що папу римського не можна вважати наступником Христа на Землі, а, отже, обидві церкви — рівноправні, як рівноправні і їхні ієрархи — папи римські та патріархи. Третю частину автор присвятив питанню єдності київської митрополії з Римом (Ватиканом) ще до Флорентійської унії. Оскільки Київська Русь прийняла християнство із Візантії, то не може бути мови про єдність із Римом, католицизмом. З. Копистенський нагадав і про коронацію Данила Галицького, який прийняв її як визнання папою римським своїх заслуг, проте нібито не відступився від своєї віри.

У четвертій частині «Палінодії» письменник-полеміст розглянув суспільно-політичне життя України в умовах Речі Посполитої та історію Брестської унії. Він знову повторив уже відомі аргументи проти унії та характеристики її учасників, але не перестає бути об'єктивним ученим, «який шукає об'єктивної правди», хоч і стоїть «непохитно на своїх ортодоксальних ідеях, він переконаний про правоту своїх поглядів...»¹ Те саме можна сказати і про захист константинопольського патріарха, який нібито менше дає турецькому султанові за свою посаду, ніж дають королі та католицькі ієрархи папі римському.

Наприкінці другої частини «Палінодії» З. Копистенський навів відому промову старости із Львівщини Івана Щасного Гербурта на варшавському сеймі, в якій звинуватив короля та його уряд, котрі прагнуть досягти і того, «щоб Русі не було на Русі». У подібному ж дусі написано й панегірик князю Костянтинові Острозькому, якого полеміст порівнює з Володимиром Хрестителем². Письменник вдало використовує народні прислів'я, як-от: «огня у воді шукати», «так щастить йому, як голому в кропиві», «як мухи з окропу, отрясуються» тощо.

У цілому «Палінодія» — продукт православної полемічної літератури, що, як уточнив М. Возняк³, «видержує критику навіть із становища теперішнього пра-

¹ Франко І. Історія української літератури. Часть перша... // Збір. творів: У 50 т. — Т. 40. — С. 262.

² Див.: Українська література XVII ст. — С. 99—102.

³ Возняк М. Історія української літератури. — С. 560.

вєславного богослов'я», хоч «декуди виклад тенденційний». І. Франко уточнив, що «твір Копистенського менше характеристичний, менше забарвлений індивідуально і менше інтересний з літературного погляду...»¹.

ТВОРЧИСТЬ ІВАНА ВИШЕНЬСЬКОГО

Традиційно творчість Івана Вишенського виділяється із загального огляду історії полемічної літератури. Це пояснюється, очевидно, тим, що вона досить повно вивчена, хоч, із зрозумілих причин, у дещо тенденційному дусі. І. Франко присвятив його творчості низку статей, а також монографію «Іван Вишенський і його твори» (Т. 30.— С. 7—211), на яку А. Кримський написав ґрунтовну рецензію². Маємо праці П. К. Яременка «Іван Вишенський» (К., 1982), С. П. Пінчука «Іван Вишенський» (К., 1968), А. І. Пашука «Іван Вишенський — мислитель і борець» (Львів, 1990), видано його «Твори» (К., 1986) у перекладі з тогочасної української мови. Як пише у своїй рецензії І. Паславський, «звернення до постаті І. Вишенського завжди було і залишається актуальним», бо «кожна історична доба потребує його нового прочитання»³. Це, як ми вже показали на прикладах інших представників полемічної літератури, найправильніший підхід, що відповідає і змінам у політичній ситуації в незалежній Україні, і підходам до оцінки літературних явищ на різних етапах розвитку української літератури.

При вивченні життя і творчості Івана Вишенського можна використати матеріали з підручника «Давня українська література» (К., 1989) та названих видань, проте треба скоригувати подані у них факти та оцінки відповідно до згаданої рецензії І. Паславського. Розглядаючи філософські концепції письменника, його світогляд, треба пам'ятати, що для його часу були характерні різні філософські течії, різні культурні орієнтації. Адже, як ми вже зазначали, одні спрямовували

¹ Франко І. Історія української літератури. Часть перша...// Збір. творів: У 50 т.— Т. 40.— С. 261.

² Кримський А. Ю. Иоанн Вышенский, его жизнь и сочинения // Твори: В 5 т.— К., 1972.— Т. 2.— С. 380—455.

³ Паславський І. «Писав мандрованець, якого звуть Вишенським» // Дзвін.— 1991.— № 1.— С. 152—162.

свої погляди на православний Схід, другі — на католицько-протестантський Захід. Звідси, зрозуміло, і гострота полеміки між ними. Тому не можна зводити виступ Івана Вишенського тільки до боротьби з єзуїтами та єпископами-«зрадниками», бо він з такою самою пристрасстю виступав і проти передових сил та ідей в українському православному середовищі. У «Посланні к стариці Домнікії» Іван Вишенський гостро засудив ідеї і практику Львівського ставропігійського братства, виступив проти його керівника Юрія Рогатинця. Тут і в інших випадках письменник оцінював тогочасну ідейну боротьбу в Україні не з позицій національних потреб нашого народу, а з позицій афонського аскета, який уже давно відрікся од світу, а думає тільки про спасіння власної душі. Тільки так ми зможемо зрозуміти відмови Івана Вишенського повернутися в Україну — спершу наприкінці XVI ст. на прохання олександрійського патріарха М. Пігаса, вдруге — у 1621 р., коли до нього прибули посланці з України. І хоч І. Франко у поемі «Іван Вишенський» «одягнув» цю відмову у поетичні шати, все ж таки вона заперечує загальноприйнятю тезу про палкий патріотизм полеміста, його розуміння суті суспільних і релігійних проблем в Україні.

Отже, при вивченні філософських поглядів Івана Вишенського (це стосується і його суспільно-політичних концепцій, що, зрозуміло, впливають із перших) треба насамперед звернути увагу на їх корені. Вже І. Франко стверджував, що полеміст досить часто цитує візантійських письменників, які творили у дусі Ареопагітик. Вони стали скарбницею філософського вчення — неоплатонізму. Звернувши увагу на тісний зв'язок ідей Івана Вишенського з «неоплатоністичними рємінісценціями Ареопагітик», І. Франко визначає філософський світогляд письменника не як неоплатонізм, а як релігійний дуалізм: «Погляд сей, видимо, дуалістичний, і то зі значною песимістичною прикрасою...»¹. Цей висновок пояснюється тим, що Іван Вишенський своєрідно підходив до розуміння ролі православної церкви, «то єсть по його думці, самого чистого і незмінного християнства, яко релігії терпіння, унижень,

¹ Франко І. Іван Вишенський і його твори // Збір. творів: У 50 т.— Т. 30.— С. 204.

тяжких проб і ненависті до світу і власного тіла, яко вічної боротьби з лукавими духами піднебесними, котрими в буквальному значенні вся наша атмосфера населена»¹.

Це твердження категорично заперечив А. Кримський. «Даремно Франкові здається, — писав він, — що дуалізм — це релігія терпіння, принижень, тяжких випробувань, що вона безперечно пов'язана з ненавистю до світу, до тіла. Зороастрова дуалістична релігія — релігія енергії, життя, а аскетизм, котрий виник в Ірані в часи Сасанідів, є результат буддійського, прийшлого впливу»². Заперечуючи думку І. Франка, А. Кримський без будь-якого пояснення визначив світогляд Івана Вишенського як «спіритуалізм», що, знову ж бездоказово, підтримав М. Возняк. Очевидно, найближчий до правди А. І. Пашук, який вважає, що саме неоплатонізм був тією філософською основою, на якій розвинулися суспільно-політичні й філософські погляди Івана Вишенського, його трактування сутності Бога, Христа, буття людини і можливих шляхів її вдосконалення»³.

Треба також по-новому підійти до питання про гуманізм Івана Вишенського, що нібито вкладався у рамки західноєвропейського ренесансного гуманізму. Але ж український письменник був запеклим ворогом усієї західноєвропейської науки та освіти, гостро виступав проти її перенесення в Україну, вбачаючи в них ворога православ'я. Як аскет, він вимагав від усіх православних відмовитися від будь-яких земних благ і земних насолод, щоб «тісною голоду та спраги протиснутися з пильною повсякчасною Ісусовою молитвою, зів'язати та висушити плоть і кров потом тіла і подвигом мисельного дослухання в нічному неспанні, в денній тверезості і в сидінні на певному місці та в безмовності», завжди пам'ятаючи і готуючися до смерті. Про це він писав і у вступі до своїх «Творів», де він виступає проти «марнослава латинської науки», і у «Посланні к стариці Домнікії». Та й власним прикладом — самозапертям у печері на Афоні — Іван Вишенський однозначно підтвердив своє розуміння гума-

¹ Франко І. Іван Вишенський і його твори // Збір. творів: У 50 т.— Т. 30.— С. 204.

² Кримський А. Ю. Иоанн Вишенский, его жизнь и сочинения // Твори: В 5 т.— Т. 2.— С. 407.

³ Див.: Пашук А. І. Іван Вишенський — мислитель і борець.— Львів, 1990.— С. 66.

нізму. «Користуючись значною мірою позитивними думками свого часу, — стверджує перекладач і дослідник його творів Валерій Шевчук. — Вишенський, однак, не прийшов до гуманізму, хоч зачатки гуманістичного світогляду ми в нього помічаємо (наприклад, співчуття до убогого) (від себе уточнимо, що в даному випадку Іван Вишенський виходив не з ідеї гуманізму, а із вчення християнства, що вимагало любити бідних і допомагати їм.— В. П.), до чого спричинилась його релігійна ортодоксальність. Не любити повинен праведник світ, віщає полеміст, а ненавидіти все, що не стосується вічного спасіння (з цього приводу Іван Вишенський писав: «постійно поминати... пам'ять про смерть і сподіватися повсякчас на межу й день відходу, готуватися до того»), тобто основної авторової доктрини; він заперечує, виходячи з цього, земну красу, мистецтво, давні народні звичаї, радіші життя. І то в той час, коли, як слушно зауважив І. Франко, «під впливом ренесансу навіть в кругах церковних переміг уже погляд якраз противний...»¹

Дехто вважає, що Іван Вишенський «із позицій патріота-демократа пропагував програму гуманістичної освіти міщансько-братських училищ із збереженням їхнього національного обличчя»². Цей висновок абсолютно не відповідає поглядам полеміста: «Молю вас, хай буде Русь проста, дурна, невчена, а тільки перебувайте у православній вірі!» Тому він рішуче виступив проти запровадження у Львівській братській школі західноєвропейської шкільної програми («семи вільних мистецтв»). Як слушно зауважив І. Паславський, шкільна програма Івана Вишенського «цілком підпорядкована релігійному (православному.— В. П.) вихованню і то на початковому рівні».

Заперечуючи «латинську й мирську мудрість», «трутизну» для православних дітей, він дає таку раду своїм сучасникам: «Чи не ліпше тобі читати Часословець, Псалтир, Октоїх, Апостол і Євангеліє з іншими церковними книгами й бути простим боговгодником і вічне життя дістати, аніж досягнути Арістотеля

¹ Шевчук Валерій. Іван Вишенський та його послання // Вишенський Іван. Твори.— К., 1986.— С. 18. У кінці автор цитує думку І. Франка з його праці «Іван Вишенський і його твори» (Т. 30.— С. 205).

² Див.: Яременко П. К. Іван Вишенський.— С. 87; Пашук А. І. Іван Вишенський — мислитель і борець.— Л., 1990.— С. 111—112.

це «не тільки антинауково, а й національно нетактовно». «Чехи, німці, французи, англійці могли самі створити собі релігійні і міжцерковні проблеми,— так уточнює він,— а от українцям їх неодмінно мусив нав'язати хтось інший»¹.

Захищаючи свій крайній егоцентризм у душі ортодоксального православ'я і прагнення до спасіння тільки власної особи, Іван Вишенський пішов ще далі — він зрікся не тільки цього «світу», а й рідного народу. У «Посланні к стариці Домнікії» він так відповів Юрію Рогатинцю на його пропозицію залишитися в Україні і захищати інтереси українського народу: «Я з народом заповітів не складав і відповідей не творив, і народу я не знаю, в бесіді з ним не спілкувався і на очі не здивувався. Про що каже пан Юрко, не знаю. Чому мене чекають? (Юрій Рогатинець пов'язував з його особою «народні сподівання». — В. П.) Може, позичив що у кого і маю віддати борг?.. Що за привід — народні страсті і якого народу, не можу зрозуміти»².

Ці та інші подібні висловлювання Івана Вишенського заперечують загальноприйнятий до недавнього часу висновок, що він був борцем «проти всієї державної та політичної системи феодально-кріпосницької Речі Посполитої». В «Історії української літератури» (К., 1927.— Т. V.— Ч. 2.— С. 351) М. Грушевський писав, що «покладати на автора які-небудь надії зі становища поступових течій нема чого. Крива його ідеології, піднявшись так помітно в боротьбі зі зрадливою ієрархією.., скрутилася додола. Показала ясно, що ідеали автора лежать не напереді, а назаді, що він репрезентує не реформу, а реакцію». На думку видатного історика, це пояснюється тим, що Іван Вишенський прагнув «повести відроджене українське життя в крайне правім, афонським напрямі, так як він вирисовувався в XVI—XVII вв.»³. Звідси і його ідеал і суспільний зразок — організація чернецтва в його афонському варіанті (Афонська чернеча республіка). «Поza монастирем, та ще хіба церковним богослужінням Вишенський фактично не може вказати нічого,— додає М. Грушевський,— на чім могло б опертися православ-

¹ Паславський І. «Писав мандрованець, якого звать Вишенським» // Дзвін.— 1991.— № 1.— С. 154.

² Вишенський І. Твори.— К., 1986.— С. 178—179.

³ Цит. за: Паславський І. «Писав мандрованець, якого звать Вишенським» // Дзвін.— 1991.— № 1.— С. 159.

і Платона і, називаючись у цьому житті мудрим філософом, зійти в геєну (пекло.— В. П.)? Розваж! Мені здається, що ліпше аза не знати, тільки б до Христа дотиснутись, який блаженну простоту любить і в ній собі обитель чинить і там упокоюється. Отож знайте, що словенська (церковнослов'янська.— В. П.) мова перед Богом більшу честь має, ніж еллінська (грецька.— В. П.) та латинська». Те саме він повторює і у «Посланнях к стариці Домнікії», рекомендуючи «нашим фундаторам благочестя у Львові» «узаконити церковну службу благочестя і славослов'я і научити того дітей». Процитувавши ці побажання Івана Вишенського, М. Костомаров так пояснив корені його консерватизму і назадництва: «Эта черта тогдашних понятий показывает, что русская (мається на увазі українська.— В. П.) национальность с ее главнейшим признаком — православием — становилась в противоречие с требованиями века... Всякая наука становилась тогда под какое-нибудь вероисповедное знамя. Православие не могло распустить никакого знамени»¹.

У всіх дослідженнях про життя і творчість Івана Вишенського стверджується, що в центрі його уваги була «людина з усіма її земними стражданнями, надіями та сподіваннями», що він завжди виступав в обороні «бідних підданих». За влучними спостереженнями М. Возняка, він дбає про монастирських та єпископських підданих, але «не згадує про терпіння підданих під світськими панами», тоді як його ідейний противник Петро Скарга «виступив гостро проти панів узагалі, пишучи, що, «як зерна під млинським каменем, так ці селяни під своїми панами». Засуджуючи паразитизм вищих класів, Іван Вишенський готовий був усім простити, якщо вони дадуть милостиню на монастир! Тому його виступи проти єпископів-«зрадників» зумовлені не піклуванням про права простого народу, а захистом православ'я, до того ж із позиції ченця-аскета.

Як і інші захисники православ'я, Іван Вишенський пояснював угоду нашої церкви з папою римським тільки підступами польських єзуїтів та інтригами поляків. Православні ієрархи підписали Брестську унію заради власних вигод і кар'єри. За оцінкою І. Паславського,

¹ Костомаров Н. И. Исторические произведения.— К., 1989.— С. 125.

не життя, щоб бути православним, а не зрадою і занепащенням правдивої традиції! Хто живе вдома, їсть м'ясо, бере участь у громадській житті (пор. інвективи Івана Вишенського проти Юрія Рогатинця і львівських братчиків у «Посланні к стариці Домінії». — *В. П.*), заробкує — він уже властиво не має уділу в християнській житті безпосередньо, тільки мусить через заступство якогось ченця-аскета, через його молитви вкупуватися у вічне життя»¹.

Подібну оцінку філософських і суспільно-політичних поглядів Івана Вишенського висловив Д. Чижевський в «Історії української літератури» (Прага, 1942.— С. 40 і 27; цит. за: Дзвін.— С. 159). Назвавши полеміста «єдиним повновартним, величезним з'явищем писаної літератури XVI в.», він додає, що Іван Вишенський «не кличе власне до боротьби», бо вбачає порятунок від усіх суспільних і церковних лих винятково у додержанні найпростіших правил православної церкви. Його філософія — це «філософія не боротьби, а пасивної резистанції (існування.— *В. П.*)». Іван Вишенський — більше теолог, ніж філософ.

Із наведених фактів життя і творчості Івана Вишенського можна зробити такий висновок. Як письменник, він мав неабиякий літературний талант, проте як філософ, виразник народних сподівань, Іван Вишенський відстоював старі погляди. Як писав Д. Чижевський, його полеміка спрямована і проти Ренесансу, і проти Реформації, та ставить собі на меті поворот до старої візантійської традиції. Він був «від своєї сучасності трагічно одірваний», бо «історичний розвиток пройшов повз Вишенського: замість повороту до Візантії Україна обернулася обличчям на Захід»².

ІПАТІЯ ПОТІЯ — ПИСЬМЕННИК-ПОЛЕМІСТ УНІАТСЬКОГО ТАБОРУ

Уже з короткого огляду творів письменників-полемістів православного табору добре вимальовується релігійна ситуація в Україні другої половини XVI — початку XVII ст., стають зрозумілими основні положення їхніх виступів проти уніатської церкви. Ця частина

¹ Цит. за працею: Паславський І. «Писав мандрованець, якого звуть Вишенським» // Дзвін.— 1991.— № 1.— С. 159.

² Там же.

нашої полемічної літератури вивчена досить добре, адже саме вона стала «ідейною» зброєю радянських «викривачів» унії та Ватикану. І тільки побіжно й з відповідними ярликами згадувалися українські письменники уніатського табору, які нібито думали тільки про те, як запродати український народ Ватикану і таким чином збагатитися особисто. Тому нині постала нагальна потреба, з одного боку, скоригувати оцінки православних полемістів, а з другого — внести в історію української літератури розглядуваного періоду також творчість полемістів-уніатів.

Вивчення творчості Іпатія Потія допоможе зрозуміти аргументи і другої сторони у цьому складному літературному процесі. І. Франко писав про «його велике значення в історії руської (української.— *В. П.*) церкви». Він «як письменник, полеміст і проповідник займає... визначне становище... в історії письменства так само руського, як і польського...»¹. І. Франко присвятив йому розвідку «Життя й літературна діяльність Іпатія Потія». Про нього писали М. Грушевський в «Історії України-Руси» (Т. 5.— С. 475—617) і М. Возняк (Т. 2, ч. 1.— Див. Покажчик змісту), а бібліографію його творів і літературу про нього подано у біобібліографічному словнику «Українські письменники» (К., 1960.— Т. 1.— С. 466—471).

Адам (у чернецтві — Іпатій) Потій (1541—1613) народився у родині королівського писаря, навчався у кальвіністській школі литовського князя М. Радзивілла у Несвіжі (Беларусь), став кальвіністом, а пізніше був студентом Краківського університету. До 1572 р. працював писарем при королівському дворі Жигмонта-Августа II. Одружившись у 1574 р. з дочкою волинського православного боярина Т. Острожецького, повернувся до православ'я. Значний вплив на долю І. Потія справило його знайомство з кардиналом Дж.-Ф. Коммендоне (Коммендоній, Коммендоні), папським нунцієм у Речі Посполитій, організатором боротьби проти Реформації (кальвінізму, аріанства) у Польщі, якого 1563 р. як перекладач супроводжував під час подорожі по Україні. «Бачачи в Потії юнака здібного та вразливого,— пише І. Франко,— а над то русина, [Коммендоні] перший показав йому перспективу широкої

¹ Франко І. Життя й літературна діяльність Іпатія Потія // Збір. творів: У 50 т.— Т. 39.— С. 511.

та багатой наслідками праці між русинами та вигляди високої духовної кар'єри»¹.

Сучасники стверджують, що «Потій, ще будши в світській стані, пильно слідив за справами руської церкви і палав охотою причинитися до її поєднання з Римом...»², чому сприяли стосунки з Дж.-Ф. Коммендоне, а також розмови із князем К. Острозьким. Овдовівши у 1592 р., І. Потій вступив до ордену отців-Василіан, змінивши ім'я Адам на Іпатій, після чого був висвячений на володимирського і берестейського єпископа. З цього часу він фактично стає рушійною силою у процесі підготовки і проведення унії, що був «кермований одною рукою, зусиллями одної сильної волі та могутньої інтелігенції, а се, власне, були прикметами Потія»³. Щоправда, не було єдиної думки про шляхи її здійснення. Князь К. Острозький, готуючись до поїздки в Рим і до зустрічі з папою, вважав, що церковну унію повинні підписати також московські цар і патріарх, тоді як І. Потій добре розумів, що цього ніколи не станеться, бо надто великою була прірва між російським православ'ям, як підвалиною московської державності, та українським православ'ям, не кажучи вже про католицизм.

У грудні 1594 р. Іпатій Потій підписав декларацію українського єпископату про з'єднання із Римом, а наступного року як прототроній (заступник) митрополита очолив делегацію до Рима, де своїм блискучим знанням латинської мови та історії церкви справив незабутнє враження. У жовтні 1596 р. він довершив соборно Берестейське порозуміння, а через три роки був обраний митрополитом уніатської церкви. З того часу і до самої смерті Іпатій Потій боровся за законне її утвердження в Речі Посполитій, за нову внутрішню її організацію, за підготовку священників, для чого у Вільні організував першу духовну семінарію. Помер у Володимирі-Волинському.

Як слушно зауважив І. Франко, «справа унії, що винесла Потія на найвищі ступні руської єрархії, дала йому також перо в руку, зробила його церковним письменником», а тема унії — «се головний і майже виключ-

ний зміст його писань»¹. На його думку, всю літературну спадщину полеміста можна поділити на три групи — полемічно-історичні трактати, проповіді (гомілії) і листи, що зазнали «досить дивної долі» і за його життя, і після його смерті. «Своєю письменницькою діяльністю» «він був прототипом цілого ряду письменників», у творчості яких бачимо «перехрещення цивілізаційних впливів Русі й Польщі» (тут, очевидно, І. Франко мав на увазі «українську школу» у польській літературі XIX ст. — В. П.), а отже, був в українським письменстві новим типом. І. Франко назвав Іпатія Потія «першим руським проповідником у великим стилі»². Цю західноєвропейську традицію проповіді у другій половині XVII ст. вдало розвиватимуть Іоаннік Галатовський, Лазар Баранович та Антоній Радивиловський.

І. Франко добре розкрив «секрети» літературної майстерності Іпатія Потія: «Промовляє звичайно попросту, часто з почуттям, навіть патетично, але все те пливе не з дійсного почуття ані зворушення, все те штука, обчислення, майстерна гра віртуоза»³. Проте це не було зумовлено тактикою, спробою виграти час, краще підготувати до сприйняття унії, як думав І. Франко, а характером тогочасного українського літературного бароко.

Перу І. Потія належать, зокрема, трактати «Унії, альбо Виклад преднейших артикулів ку зодноченню греків з костелом Римським належачих» (Вільно, 1595), «Антивисис, або Апологія проти Христофора Філалета» (Вільно, 1600), «Календар римський новий» (Рим, 1596; здається, перша друкована книжка українського автора у Римі), відповіді на листи князя К. Острозького, патріарха Мелетія Пігаса і «Отписи» Клірика Острозького тощо.

В «Унії» І. Потій ще раз аналізує вже відомі розходження між православ'ям і католицизмом: походження Святого Духа від Отця і від Сина, Чистилище, верховенство папи римського, реформа календаря і віра в антихриста, проте робить це з позицій католицизму. Трактат написано «попросту, зрозуміло для широкого загалу», причому І. Потій «не дозволяє собі

¹ Франко І. Життя й літературна діяльність Іпатія Потія // Збір. творів: У 50 т. — Т. 39. — С. 513.

² Там же. — С. 515.

³ Там же. — С. 517.

¹ Франко І. Життя й літературна діяльність Іпатія Потія // Збір. творів: У 50 т. — Т. 39. — С. 517.

² Там же. — С. 520.

³ Там же.

ні на які відскоки, окрики та дотепи», що було таким характерним для творів Івана Вишенського і Захарії Копистенського. І. Франко вважав цей твір «найоригінальнішим і найліпшим із його писань», а тому «ся книжечка з огляду на її літературну форму повинна зайняти високе місце в тодішній літературі»¹.

«Антириси́с» — відповідь І. Потія на «Апокриси́с» Христофора Фіلالета. Якщо І. Франко вважав, що остання «тими самими прикметами визначається», що й «Унія», то П. К. Яременко бачить у ній тільки «неприховану злобу і ненависть», «вовчі зуби жорстокого феодала-насильника»². Проте і він змушений був визначити, що «Антириси́с» Іпатія Потія як твір церковно-полемічної публіцистики написаний жваво, дотепно, не без письменницького таланту. Хист публіциста у Потія безсумнівний.

У трактаті «Антириси́с» І. Потій захищає Брестську церковну унію, як «благодать Божу», називає її «святою єдністю». Противники унії просили пана Бога, аби їх «радше́й под турецьку неволю поддав, аніж би ся з римляни соединити мели!» Він не може погодитися і з думкою Христофора Фіلالета в тому, що «митрополит з п'ятьма владиками» не мали права скликати собору і приймати на ньому документи про єдність із католицькою церквою. Навпаки, православний собор був незаконним, бо не могли «двай владикове твої з попами» «свого старшого митрополита і п'яти владик, вищих над себе, судити, скидати», бо це може викликати тільки «бунти, растирки і замішання»³.

І. Потій знову ж розглянув так звану ставропігію окремих братств, надану їм константинопольським патріархом. На її основі вони юридично підлягали не місцевому єпископу, а Константинополю безпосередньо, до того ж мали право контролювати діяльність своїх владик. «Покинувши некоторые шило і дратву, ремесло своє власное, слово Божое, не будучи на то послані, проповідали»; члени братств «других спокійних і невинних простачків бунтовали, за собою їх отводили, до церкви ходити боронили...» Нагадаймо, що

¹ Франко І. Життя й літературна діяльність Іпатія Потія // Збір. творів: У 50 т. — Т. 39. — С. 526.

² Яременко П. К. Український письменник-полеміст Христофор Фіلالет і його «Апокриси́с». — Л., 1964. — С. 103.

³ Там же. — С. 105.

гостре для того часу питання ставропігії було пізніше дуже просто розв'язане. Московський патріарх позбавив Київське братство цього права, і наша церква втратила не тільки свою незалежність, а й національну самобутність. Отже, не тільки Христофор Фіلالет боронив «патріотичну справу», а й Іпатій Потій, адже в українській уніатській церкві він вбачав порятунок від ополячення та окатоличення.

Для підтвердження своїх думок і заперечень положень Христофора Фіلالета Іпатій Потій вдало використовував народні фразеологізми, прислів'я і приказки, в чому криється один із секретів його публіцистичної майстерності. Ось деякі з них: «Філялет, яко шершень, цвітки свої вибирав», «Філялет і тут показав штучку свою... яко заець перед собаками тропив, слід тераючи», «Бо, яко татарським мясопустом, ані початку, ні кінця нет», «познають кукіль межі пшеницею», «крокодиліві то слези», «опарившиися на молоці, і на воду дмухає», «баба на торг гнівалася, а торг о сем ані ведал» тощо.

Контрольні питання

1. Історико-культурні умови розвитку української літератури у другій половині XVI—XVII ст.
2. Причини і наслідки Люблінської політичної унії 1569 р.
3. Місце української православної церкви у політичному і культурному житті України в другій половині XVI—XVII ст.
4. Причини і наслідки Брестської (Берестейської) церковної унії. Боротьба української православної церкви проти злуки із Ватиканом.
5. Виникнення Української уніатської церкви та її роль у національному і культурному (літературному) розвитку українського народу.
6. Загальна характеристика полемічної літератури як публіцистики, її основні проблеми, жанрові різновиди (трактат, повчання, послання).
7. Роль Острозької академії у літературному житті українського народу.
8. Історія виникнення книгодрукування в Україні, поява перших друкованих книг українських авторів в Італії (Юрія Дрогобича та Іпатія Потія), українське книгодрукування у Празі і Кракові. Роль Івана Федорова (Федоровича) в українському книгодрукуванні.
9. Книговидавничі центри в Україні у XVII ст. (Стратин, Крилос, Київ, Чернігів, Львів, Вільно, мандрівні друкарні).
10. Місце братств у культурно-літературному процесі в Україні.
11. Календарна реформа та її сприйняття в Україні. Історія різних календарів в Україні.

12. Києво-Могилянська академія та її роль у розвитку теорії літератури в Україні, українського віршування і драматургії.

13. Основні положення книги Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного», його думки про новий (григоріанський) календар.

14. «Казання» Стефана Зизанія і його інтерпретація деяких положень західноєвропейської Реформації про антихриста.

15. Догматичні проблеми в «Апокрисісі» Христофора Філаleta, питання авторства, заперечення письменників-уніатів.

16. Основні тези «Отписів» Клірика Острозького.

17. Полеміка навколо «Перестороги», її оцінка сучасниками і пізнішими дослідниками полемічної літератури.

18. Основні проблеми «Треносу» Мелетія Смотрицького.

19. Життєвий і творчий шлях Мелетія Смотрицького.

20. «Палінодія» З. Копистенського про основні догматичні розходження між православ'ям і католицизмом.

21. Життєвий і творчий шлях Івана Вишенського.

22. Іван Франко та Агатангел Кримський — дослідники життєвого і творчого шляху Івана Вишенського.

23. Нові погляди на полемічну спадщину Івана Вишенського і його місце в українській літературі другої половини XVI — початку XVII ст.

24. Основні тенденції творчості Івана Вишенського.

25. Творчість Іпатія Потія, українського письменника-полеміста уніатського табору.

УКРАЇНСЬКЕ ВІРШУВАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI—XVII СТ.

ПОЧАТКУ УКРАЇНСЬКОГО ВІРШУВАННЯ

Традиційно вважають, що українське книжне віршування зародилося тільки у другій половині XVI ст. Таке твердження пояснюється тим, що до недавнього часу дослідники відкидали вірші українських поетів, написані латинською і польською мовами (вивчався тільки «Тренос» М. Смотрицького, але не як зразок поетичної творчості, а як полемічний твір), забуваючи, що поезія і тоді, і раніше, і навіть пізніше була багатомовною, а тому вивчати її слід в сукупності. Це тим більше необхідно, оскільки українські латиномовні поети були пропагандистами ідей Відродження в Україні, доповнюючи своїми поезіями загальноєвропейський літературний процес. Використовуючи латинську мову для передачі своїх думок, спостережень і переживань, вони завжди підкреслювали і свою національність, назву якої — Рутенець, Русин чи Роксолан — додавали до свого прізвища або використовували як своєрідний псевдонім (наприклад, Станіслав Оріховський-Роксолан, Павло Ру-

Син з Кросна, Григорій Чуй Русин із Самбора тощо). Перший із них завжди наголошував, що він русин: «і цим пишаюсь, і про це відверто всюди заявляю»¹.

Крім того, треба пам'ятати, що через свою латиномовну творчість наші письменники знайомили західноєвропейську громадськість із проблемами України. У передмові до книжки Станіслава Оріховського «Промова на погреб Сигізмунда», виданої у 1548 р. у Венеції (це була друга книжка українського автора після Ю. Дрогобича, надрукована на території Італії), відомий діяч італійського Відродження Пабло Рамузіо писав: «Коли ти (читачу.— В. П.) прочитаєш її, то, безперечно, будеш вдячний Русинові (Оріховському.— В. П.) і здивований його обдарованістю та вченістю»². Це підтвердив і польський історик М. Кроммер у листі до Ст. Оріховського: «Не думай, мій Оріховський, що твоє ім'я не відоме за кордоном. В Італії, Іспанії, Франції й Німеччині мені довелося чути схвальні відгуки про твої твори, що становлять гордість нашої вітчизни (Речі Посполитої.— В. П.). Я не зустрів там ученого, який би не читав їх і не підніс би до небес твоєї дотепності, красномовства та вченості. І я був гордий твоєю славою, оскільки вбачав у тобі свого співвітчизника й друга, і тому промінці твоєї слави падають на мене». Цю його думку про Ст. Оріховського як «свого співвітчизника» спростовують викладачі поетики (діїтики) Києво-Могилянської академії. Навчаючи своїх вихованців складати промови, Й. Кононович-Горбацький (перша половина XVII ст.) посилався на згадану «Промову на погреб Сигізмунда», додаючи: «Він із промови руського оратора Станіслава Оріховського»³.

Латиномовну поезію українських поетів започаткував, здається, вже згадуваний Юрій Дрогобич, який у поетичному вступі до своєї книги «Прогностична оцінка 1483 року» з гордістю писав про людський розум, що може все збагнути і вивчити:

Знаю, для тебе немає тепер таємниць вже на світі:
Нині ти, бачу, спізнав навіть і силу зірок⁴.

¹ Цит. за: Українська поезія XVI століття.— К., 1987.— С. 11.

² Там же.

³ Там же.— С. 12.

⁴ Українська література XIV—XVI ст.— К., 1988.— С. 444.

На початку XVI ст. сформувався як поет *Павло Русин* (бл. 1470—1517), уродженець містечка Кросна на Лемківщині, вихованець Грейсвальдського (тут здобув ступінь бакалавра) і Краківського (тут став магістром) університетів, де з 1506 р. викладав римську літературу. Серед його слухачів були польські поети Ян Вислицький, Ян Дантишек, хорватсько-угорський поет Ян Панноній, юнак з Угорщини С. Маді¹. 1509 р. у Відні вийшла збірка його латиномовних віршів «Пісні Павла Русина з Кросна», перевидана у 1887 і 1962 рр. під назвою «Рутені Карміна» («Рутенські пісні», тобто українські). Він блискуче використовує давньогрецькі і римські віршовані форми та античну міфологію, закликає своїх спудеїв пильно вивчати всю поетичну спадщину, бо поетичне слово — «світлий дар богів» («Похвала поезії»). Але воно потребує наполегливої праці, а тому не можна погорджувати «найменшою вадою», «родимки навіть малі спотворюють чисте обличчя, вади маленькі отак всяке писання псуєють» («Елегія для Яна з Вислиці...»), бо «приємніше те, що відкрите великим зусиллям». А у вірші «Промовляє книга» автор ще раз з гордістю називає себе українцем-русином і цим «солодким словом... весь тямущий гурт залюбки йменує» його.

Зачинателем буколічної (пасторальної, пастушої) пісні в Україні був *Григорій Чуй Русин із Самбора* (бл. 1523—26. II. 1573), який народився у багатодітній родині шевця. Закінчив Краківський університет, де здобув ступінь бакалавра вільних мистецтв. Був ректором лицю у Перемишлі (1547—1550) і Львівської школи (1551—1553), викладав поетику і риторику в Клодавській школі, а з 1563 р. став професором Краківського університету. Поет використав одну із форм буколічної поезії — еклогу, тобто форму діалогу, дуже популярну в італійській поезії Відродження. У своїй «Еклозі» Григорій Чуй Русин із Самбора навів розмову двох гірських пастухів — Кастора і Поллукса, нерозлучних братів-близнят, відомих із давньогрецької міфології. «Обидва сармати», тобто нібито походять із племен, що на початку нової ери населяли Південь України. У час написання «Еклоги» Сарматією польська шляхта називала завойовані нею

¹ Шевчук В. В. Українська поезія XVI століття // Українська поезія XVI століття. — К., 1987. — С. 16.

українські землі, а себе якимсь рицарським кланом, сарматським народом. Ідеї сарматизму відбито у «Книгах народу польського і польського пілігримства» Міцкевича і «Книзі буття українського народу» М. Костомарова. З розмови Кастора і Поллукса дізнаємося, що «у Перемишлі славним» був «плугатар із дідуських полів», який добре знав «пастирську службу» і «ворогів же умів відганяти». Відійшов у небуття «Вовчик блаженний», якому «підкорялась тоді вся руська громада». Про цих та інших людей говорять два «хлопці на вроду красиві і в співі митці знамениті» («Розумом рівні й однаково також вони красномовні»).

З містечка Тичин на Пряшівщині (сучасна Словаччина) походив латиномовний поет *Георгій Тичинський Рутенець* (XVI ст.), а з міста Туробін (тепер Польща) *Іван Туробінський Рутенець*; *Іоанн з Туробіна Русин* (1511—1575), вихованець і професор Краківського університету. У вірші «На герб Львова» поет говорить про «Лева так місто славетне», що «на полі сарматським тверднися». Своєрідним переспівом треба вважати його «Псалм 99-й», що «заохочує до псалмоспіву Богові і покладання надії на нього єдиноگو». Він дуже далекий від біблійного 99-го псалму.

Якщо ці поети у своїх творах тільки підкреслювали свою приналежність до України («із Русі», «Русин», «Роксолан»), то *Севастьян Кленович* (бл. 1551—1602 або 1608) у поемі «Роксоланія» став її першим співцем. Він народився, здається, у польському місті Каліші або у Сульмижичях (Сілезія). Після закінчення Краківського університету працював у Любліні, де був бургомістром. Деякий час викладав у Замостській школі. Використовуючи популярну тоді латинську назву України — Роксоланія (згадаймо славетну Роксолану — Настю Лісовську, дружину турецького султана Сулеймана II), поет називає її «наша багата земля», «наша країна», пишається її природними багатствами і мистецьким хистом її мешканців, захоплюється звичаями, побутом і віруваннями її жителів. Для нього Київ — «колишня княжа велика столиця», він звертається до нього «могутня столице князів древньоруських». Київ для України-Руси «важить стільки, скільки для всіх християн Рим стародавній». С. Кленович закликає Муз осісти на землі Роксоланії, а Аполлона — у Львові, бо це «священнее місто», «Від прадідів Русь свою назву виво-

дять, а тому «за прикладом предків» ми повинні називати себе «русами». І Франко вважав С. Кленовича першим українським етнографом¹.

До другої половини XVI ст. належать перші спроби української книжної поезії, тісно пов'язані з розвитком шкільної освіти і книгодрукування. На останнє десятиліття XVI ст. припадають також і перші спроби оформлення правил українського віршування, «просодії стихотворної», що були вміщені у граматиках Арсенія Еласонського (Львів, 1591), Лаврентія Зизанія (Вільно, 1596) і Мелетія Смотрицького (Єв'є, 1619; передрук — К., 1979).

Досі вважалося, що найранішими зразками українського віршування були поезії Герасима Смотрицького «На герб князів Острозьких» і «До читателя», надруковані в Острозькій Біблії 1581 р. Уславлюючи князя К. Острозького (автор порівнює його з Володимиром Великим), поет пов'язує з ним та його родом надії на відродження українського народу — політичне, церковне і культурне. Ці вірші, по суті, поклали початок української геральдичної поезії, що буде продовжена у творчості Андрія Римши, Даміана Наливайка, Тараса Земки та ін. У вірші «Леополіс» невідомий поет оспівує «князя Льва град», тобто Львів, ім'я якого знає не тільки російський (український.— В. П.) род, а й уся Європа². Його вперше було опубліковано у згаданій граматиці Арсенія Еласонського, проте ніхто з дослідників не звернув увагу на те, що вірш «Леополіс» передруковано із твору «Просфонима. Привіт преосвященному архієпископу кир Михайлу», яким 17 січня 1591 р. учні Львівської школи вітали київського митрополита Михайла Рогозу, а 1 лютого 1591 р. надрукували у Львові³.

Початок українського віршування припадає на 1574 р., коли у «Букварі» Івана Федорова було опубліковано азбучний акровірш «Аз есмь всему миру світ»⁴. Наступного року було написано «пашквіль» —

¹ Кленович С. Ф. Роксоланія: Поема / Пер. М. Білика.— К., 1987; Кленович С. Ф. Роксоланія (Поема) / Пер. В. Масляк // Українська поезія XVI століття.— С. 114—167.

² Українська література XIV—XVI ст.— С. 511.

³ Пор.: Там же.— С. 503, 511.

⁴ Там же.— С. 457; див. також: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст.— К., 1978.— С. 59.

пашквіль «Хто йдеш мимо, стань годину», який створили Іван (Ян) Жоравницький і його дружина Олена Копоть-Жоравницька. М. Сулима у праці «Українське віршування кінця XVI — початку XVII ст.» (К., 1985) стверджує, що цей твір — «відверте наслідування народної пісні». За образу честі автори змушені були перепрошувати на суді Іанну Борзобагату, що зафіксовано у луцьких міських книгах. Це, здається, вперше в українській літературі (згадаймо ще трагічну долю співця Митуси) поета було притягнуто до кримінальної відповідальності і навіть покарано. Про це докладно розповів Г. Нудьга у повісті-есе «Не бійся смерті» (К., 1991).

У першій половині XVII ст. в Україні досить поширеними були панегірики (від. гр. *πανηγυρικός* — урочиста похвальна промова), тобто вірші на честь можновладців та видатних діячів церкви, культури і освіти. Їх автори, вдало використовуючи біблійні і міфологічні образи і мотиви, намагалися розкрити найцікавіші факти з життя і діяльності оспівуваних ними осіб, створити ідеальний, позитивний образ політично-освітнього діяча, своєрідний зразок для наслідування.

Видатним зразком панегіричної поезії вважають «Вършъ на жалосный погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного...» Касіяна Саковича (1622). Оскільки у назві тогочасного видання вказувалося, що вірші «складені іноком Касіяном Саковичем, ректором шкіл Київських у братстві», то традиційно його вважають їх автором. Проте ніхто з дослідників не звернув уваги на те, що ці вірші «мовлені від його (К. Саковича.— В. П.) спудеїв» на похороні гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, хоч ці «вірші» підписані прізвищами 20 спудеїв. Тому можна погодитися із думкою Ореста Субтельного в його «Історії України», що К. Сакович написав вірш «На герб... війська... запорозького», «Передмову» і «До читальника», а решту віршів написали його вихованці.

Касіян Сакович народився близько 1578 р. у місті Потелич на Львівщині у родині православного священника. Після закінчення Замостської школи і Краківського університету був домашнім учителем Адама Киселя, майбутнього київського воеводи і політичного діяча часів Хмельниччини. У 1620—1624 рр. він

працював ректором школи Київського боґоявленського братства, а отже, за тогочасною традицією, мав у віршованій формі вітати видатних діячів України. У 1625 р. К. Сакович став уніатом та архимандритом Дубненського монастиря, а у 1641 р.— римо-католиком, хоч це за артикулами Брестської церковної унії заборонялося, навіть став римо-католицьким каноніком. У 1628 р. у Львові видав власний польський переклад «Апології моєї мандрівки до країв східних» Мелетія Смотрицького. Помер Касіян Сакович у 1647 р. у Кракові.

У «Вършах на жалосный погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного...» К. Сакович докладно і з піднесенням розповідає про різні сторони державної, військової і культурної діяльності, хоч для цього треба б у «Гомера зичить розуму або ще у Демостена»¹. У всіх віршах розповідається про П. Конашевича-Сагайдачного як переможного гетьмана, а «його рицарство знають усюди по праву». А запорізьке військо «для вітчизни потрібне», бо «Україна тим військом себе захищає». «Де ж нема запорожців — татарин гуляє», — говорить у «Передмові» К. Сакович. Поет порівнював гетьмана з античними героями Ахіллеєм, Гектором, героями «Іліади» Гомера, із спартанським царем Леонідом і римським діячем Помпеем, бо всіх їх єднає безмежна любов до вітчизни, за свободу і щастя якої вони готові віддати навіть своє життя. Цю думку сформульовано по-афористичному:

За вітчизну-бо краще і голову скласти,
Ніж піддатись ганебно, навколішки власти,
Тож коли хто не хоче за край умирати,
Той з вітчизною згодом мусить погибати.

Відзначено роль П. Конашевича-Сагайдачного у відновленні православної ієрархії, «себе в Братство (Київське.— В. П.) оте він з військом (запорозьким.— В. П.) уписав» і «на нього в дар грошей досить відкавав». У своєму заповіті гетьман не забув і про Львівську школу, «щоб науки там цвіли». Тому «Сагайдачний на Русі хай дістане славу, В вічну пам'ять те ім'я занесуть по праву».

Усі дослідники сходяться в тому, що за своєю по-

¹ Цит. за сучасним перекладом: Українська поезія XVII століття.— К., 1988.— С. 171. Те ж // Українська література XVII ст.— К., 1987.— С. 229.

будовою й поетичними засобами «Вършъ» Касіяна Саковича — досить складний історико-панегіричний твір, в якому органічно поєднані усно-книжні традиції Київської Русі (голосіння, урочиста ораторська проза, гімни) та елементи ренесансного класицизму, романтизму і реалізму.

Уперше «колективну» форму твору у вигляді виступів окремого вчителя і його учнів використано у «Просфонімі», щоправда, вона бідніша за художніми засобами і написана на основі старослов'янської (церковнослов'янської) мови. У подібному дусі написані ще два панегірики, присвячені митрополитові Петру Могили: «Евхаристиріон, албо Вдячність» Софронія Почаського та «Евфонія веселобрмячаа», піднесена (можливо, й написана) друкарями Києво-Печерської лаври.

ІСТОРИКО-ПАТРІОТИЧНІ ВІРШІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

У другій половині XVII ст. посилено розвивається українська віршова література, чому сприяла розробка теоретико-літературних курсів — піітики (поетики) і риторики, насамперед викладачами Києво-Могилянської колегії. Використовуючи західноєвропейські трактати про поетичне мистецтво, що базувалися на «Поетиці» Арістотеля і «Посланнях до Пісонів» («Про поетичне мистецтво») Горация, викладачі піітики і риторики намагалися тлумачити вчення про античну версифікацію, пояснити теорію силабічного віршування, а також теорію стилістики (поняття про стиль, вчення про період, тропи і фігури тощо).

Тогочасні теоретики поділяли поезію на такі роди і види: епічну, драматичну (трагедія, комедія, трагедокомедія); сатиричну; буколічну; елегійну (скорботну, хвалебну та епістолярну); ліричну; епіграма-тичну (на даному етапі — лаконічний і влучний напис на чомусь до літературного твору, пізніше — сатиричного спрямування); курйозну і фігурну (вірші у вигляді «раків», «хрестів», «зірок», «лабіринтів», «ехо», акровірші, у формі трикутника чи «язиків» вогню); емблематичну; віршові загадки й апологи (від гр.

ἀλολογος — алегоричний розповідний твір повчального характеру, побудований на сценах із життя тварин,

за якими ховаються людські вчинки; апологі близькі до байки) і пародії¹.

Курси пітики і риторики читалися латинською мовою і збереглися в рукописах або студентських конспектах. Першою українською риторикою вважається написаний у 1636 р. «Оратор Могиляньський» Й. Кононовича-Горбачького, а поетикою — «Книга про поетичне мистецтво», створена наступного року. З другої половини XVII ст. до нас дійшло кілька поетик — «Кастальське джерело» (1685), «Роза між терніями» (1686), «Ліра», «І елікон» (1689). На жаль, не збереглися курси таких відомих українських письменників, як Лазар Баранович та Іоаникій Галатовський².

Така увага до віршування під час вивчення пітики і риторики сприяла вивченню версифікаційної техніки, проте її регламентація і обмеження певними рамками стримували розвиток останньої на новій мовній і художній основі. Не можна забувати і того, що після трагічної своєї наслідками Переяславської ради 1654 р. в Україні почалася русифікація, своєрідне «освячення» церковнослов'янської мови як мови церкви, освіти і науки, що відповідало політиці московських царів щодо України. Така тенденція позначалася і на розвитку українського віршування.

Доба Хмельниччини знайшла своє відбиття не тільки в українських народних думах і піснях, а й у напіввіршах-напівпіснях книжного походження, авторами котрих були спудеї Києво-Могиляньської академії і козаки, колишні її вихованці. Не маючи можливості перемогти повсталий український народ за допомогою зброї, польські хроністи і віршомози вигадували різні «дотепи» на тему хмелю, обігруючи у такий спосіб прізвисьце славетного гетьмана. Українські поети підхопили «кинуту рукавичку» і у своїх творах поетично обігрували це порівняння з хмелем. Адже, як писав І. Франко у своєму дослідженні «Хмельниччина (думи, пісні та вірші)», «хміль являється тим складником, що творить закваску і силу пива («в пиві кисне» і «в пиві грає»), і в дальшій розвої подій народна фантазія не раз вертала до то-

¹ Докладніше про це див.: Маслюк В. П. Латинськомовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. — К., 1983.

² Докладніше див.: Сивокінь Г. М. Давні українські поетики. — Х., 1960.

го образу, представляючи війни Хмельницького з поляками як бенкети (згадаймо битву-бенкет у «Слові о полку Ігоревім». — В. П), на які складаються ляхи й козаки. Підхопили сей сам дотеп також студенти київської школи, в яких осередку, мабуть, зараз у початку 1648 р. зложилася гумористична вірша про битву на Жовтих Водах»¹. І. Франко мав на увазі вірш «Висипався хміль із міха»:

Висипався хміль із міха
І наробив ляхам лиха,
Показав їм розуму,
Вивернув дідчу думу,
До Жовтої Водиці
Наклав їм дуже хмельниці —
Не могли на ногах стояти,
Воліли утікати².

Невідомий автор з іронією писав про поразку польського війська під командуванням сина коронного гетьмана Стефана Потоцького (його він глумливо називав «Степану-сараче») під Жовтими Водами. Відтепер ляхам перекрита дорога «на Запорозжжє», вони вже не зможуть більше здирати «деньги за хутори», а українські хати «поганцям оддавати». За всі кривди, вчинені українцям, зазнали вони «кримчухи», тобто татарської неволі. Поет упевнений у тому, що Б. Хмельницький з божою допомогою буде «куркоїдів бити».

У «Пісні про Миколая Потоцького і козацькі перемоги» (у підручнику кожен її вірш аналізується, як окрема поезія) йдеться про те, що М. Потоцький захотів помститися за «синачка, свого єдиначка», але знову ж був переможений Б. Хмельницьким і потрапив «до татарської неволі». На думку В. І. Кречотня, «Пісня про Миколу Потоцького...» — фрагмент із декламацій спудеїв Києво-Могиляньської академії (нумерація підказує, що її виголосили чотири спудеї), якими вони вітали в'їзд Б. Хмельницького до Києва.

У козацькому літописі Г. Грабянки «Дійствія презельной... брані Богдана Хмельницького» (1710) збереглося кілька віршів про цю героїчну добу: «Которі прийшли, Хмельницького аби поймали», «Похвала віршами Хмельницькому од народа малоросійського»

¹ Франко І. Хмельниччина (думи, пісні та вірші) // Збір творів: У 50 т. — Т. 43. — С. 134.

² Українська література XVII ст. — С. 277.

і про битву під Корсунем. Як нам здається, літописець дещо «підправив» мову названих творів, наблизивши її до церковно(старо)слов'янської, внаслідок чого вони набули дещо штучного характеру. Невідомий автор вірша «Которії прийшли...» висміює пихату шляхту, яка хотіла «поймати» гетьмана, за що була суворо покарана:

Самі в неволю у султанську впали —
Поїхали бучно до Криму ридвани
З совітниками обоє польські гетьмани¹.

У «Похвалі віршами...» невідомий поет пишається тим, що Б. Хмельницький обраний Богом «воїн в Росії (тобто в Україні.— В. П.) славний, непобіжений», «через його Україна на ноги повсталала», а не загинула «под ігом лядським». Тому «славу його понесуть... по вселенной»². Аналогічними мотивами пройнята і поезія про Корсунську битву. Забувши про те, що «воїнство» не можна «хлопами звати», польські гетьмани і військо були суворо покарані — змушені віддати загарбані українські землі. Поет упевнений, що Бог помножить «на віки козацьку славу» і буде «всегда плодна козацькая мати і діти її в силі всегда процвітати!»³

Заслугують на увагу і вірші на честь Б. Хмельницького, писані латинською мовою, що цитувалися під час вивчення курсів риторики і піітики у Києво-Могилянській академії. «Епітафія Богдану Хмельницькому» збереглася в рукописних «Трьох книгах про поетичне мистецтво» (1714), що, на нашу думку, належали Ф. Прокоповичу, який до 1716 р. викладав тут цей курс. Автор називає гетьмана «дивом століття», «героєм над героями», він — «слава, і гордість, і честь», «велетень, що ворогів з отчої вигнав землі» і «отчизні приніс волю»⁴. Подібними словами говорив про Б. Хмельницького викладач риторики І. Бузановський у вірші «Непереможний Богдан Хмельницький, володар» (1729). Для нього гетьман — «мужній, незламний герой», який «багатостраждальну отчизну від ворогів захистив», «волю жадану приніс»⁵.

¹ Українська література XVII ст.— С. 279.

² Там же.— С. 282—283.

³ Там же.— С. 280.

⁴ Там же.— С. 283.

⁵ Там же.

Трагічні події в Україні, що сталися після смерті Б. Хмельницького, тобто часи Руїни, знайшли своє відбиття у віршах-«плачах» («ляментах»), що дуже близькі до «Треносу» М. Смотрицького. Внаслідок міжособної боротьби козацької верхівки за гетьманську булаву «Подолле стоне, ридає, Волинь плаче, воздыхає», «брат брата убиває, кров отця проливає», скрізь панує «ненависть междуособная» («О гордых і гнівливих ляхах...»). А у вірші під умовною назвою «Плач Малої Росії» невідомий поет із сумом говорить, що, мабуть, немає нещаснішої країни, ніж наша Україна-«бідниця»:

Всі маткою називають,
А не всі за матку мають:
Другий хошет загубити,
В ложці води утопити¹.

Якщо ці два «плачі» спрямовані проти «ляхолюбців, лихолюбців», то поезія «Ах, Українонько, бідна годинонька тепер твоя» — проти татарського лихоліття. Автор із сумом запитує: «Где ж ви, Дорошенки, где ж ви, Хмельниченки, і ви, Івани (тобто Іван Виговський та Іван Мазепа.— В. П.)», де ж славні сотники, чому «тепер страх новий нашому людові — кримський сайдак». Адже ж раніше «татарському народу дикому страх був козак»².

ВІРШУВАННЯ НА ЗАКАРПАТТІ І В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Як здається, події національно-визвольної війни на Великій Україні не знайшли свого відбиття в художній літературі Закарпаття — надто далекою була Срібна земля від цих вікопомних подій. Щоправда, на полях рукописного Євангелія із села Ком'яти невідомий закарпатський літописець записав: «Року 1648. По смерті крала (короля.— В. П.) іменем Владислава польського ізвоєвали козаки Польщу. Почали палити вароші (міста.— В. П.) і села от ріки Дніпра, от славного вароша Києва і ляхів істинати... аж до ріки Вісли. Старшому козакови ім'я було Хміль»³. На

¹ Українська література XVII ст.— С. 289.

² Там же.— С. 293.

³ Цит. за: Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література.— К., 1989.— С. 247.

Закарпатті були відомі козацькі пісні і думи, що різними шляхами проникали за Карпатські гори і збереглися у дещо зміненому вигляді. Для прикладу згадаймо «Пісню воєнську козацьку і турецьку», в якій у поетичній формі відтворено здобуття козаками міста Варни у 1620 р., і вірш про «мандрівку Біди» з Варшави до Києва через Львів, Болехів і Кам'янець-Подільський (пор. «Мандрівку русина з Бідою» І. Франка).

На місцевому ґрунті виникли два вірші, в яких відбито історичні події другої половини XVII ст.— повстання графа Е. Текелі 1683 р. і боротьбу куруців, прихильників турецької орієнтації і звільнення Угорщини від австрійського панування, та лабанців, які стояли на стороні Австрійської імперії, а також облогу турками Відня у 1683 р. Про це розповідається у «Пісні о образі Клокочевськом», вперше опублікованій А. Петрушевичем (1886) і виправленій І. Франком. Хоч взагалі закарпатці підтримували куруців і графа Е. Текелі, вірш написано прихильником лабанців. «Ся пісня,— писав І. Франко,— зложена якимось досить письменним і зі станом подій обізнаним чоловіком, уводить нас в осередок бажань та симпатій тодішніх освічених русинів (В. Микитась та О. Рудловчак висловили думку, що ним міг бути священик Клокочівської церкви, обурений її спаленням куруцями.— В. П.). Її автор... противник малярської самостійної, чи малярсько-турецької держави, а прихильник німців (точніше — австрійців.— В. П.). Він рад би, щоб турків вигнано не тільки з Угорщини, але і зі Стамбула, і ся евентуальність по побіді 1683 р. видається йому досить близькою. Про польську поміч під Віднем він згадує симпатично, але не признає їй такого рішучого впливу на побіду, як се чинять поляки. Віденський терен від нього далекий; зате про утяжливу роботу очищування Угорщини від турків він знає більше, а тут виступають уже самі німці»¹.

І. Франко не тільки висловив свої думки про можливого автора «Пісні о образі Клокочевськом», а й зупинився на деяких її моментах. Куруци в Клокочеві церкву спалили, а тому «образ Панни (Богоматері.— В. П.) ляментує». Через них «угорська вшитка

¹ Франко І. Карпаторуське письменство XVII—XVIII вв.// Збір. творів: У 50 т.— Т. 32.— С. 215.

земля іспушошена», бо куруци «лютцкіє орсаги (людські маетки.— В. П.) квалтом отбирають», «брат на брата наступає, син отцеви смерть готує»¹. Проте 1683 р. під Віднем куруци разом із турками зазнали страшної поразки. За розбитими військами гналися німці-австрійці, які «небеснов помочю» здобули Будин (Буду, тепер Будапешт.— В. П.):

А в Будині великую кров розляли,

А турков всіх мечем постиннали,

А християни осадили (заарештували.— В. П.).

Здобуття Будина і поразка турків та куруців — тема «Пісні о Будині». Для невідомого автора це «веселая новина», бо «турчина з славного Будина мечем его виганяли». Якщо ж буде Божа воля, то «до Константин Поля (Константинополя, столиці Туреччини.— В. П.) Право предстануть», тобто здобудуть і османську столицю. У кінці «Пісні» автор звеличує австрійського цісаря і виражає впевненість у тому, що «у цесарськом панстві (державі.— В. П.) на угорськом крелевстві» буде «мир на віки».

Якщо у «Пісні о образі Клокочевськом» тільки згадується про участь польських (додамо — і козацьких)² військ в облозі Відня («Прийде до нас і польська вшитка корона»), то у думі або пісні Йосифа Шумлянського «Послухайте, послухайте, що есть живо» йдеться саме про участь польсько-українського війська під командуванням короля Яна Собеського в облозі Відня і битві під Парканами. Поет перебільшено говорить про роль останнього у звільненні столиці Австрії («Затим німцѳов оборонив, Так теж Відень освободив») і битві під Парканами, де «дано хлосту турком паном: На полю їх покладено, Зо всіх сторон в Дунай гнано». Й. Шумлянський радіє, що

Башов ваших іспоймано,

І до Польщі їх забрано,

Україна тепер скаче,

Цар турецький ревно плаче.

Полонофільський характер думи (пісні) Й. Шумлянського засвідчує й уривок, спрямований проти гетьмана Лівобережної України І. Самойловича³.

¹ Поети Закарпаття.— Пряшів, 1965.— С. 76.

² Див.: Величко Самійло. Літопис.— К., 1991.— Т. 2.— С. 294.

³ Там же.— С. 295.

Під час Кримського походу 1687 р. об'єднана російсько-козацька армія зазнала поразки (Й. Шумлянський пише: «І в неславу впровадило»), вину за яку покладено саме на І. Самойловича. Літописець С. Величко пише, що поет «добре приглянувся до тодішніх подій і на досаду гетьманові Самойловичу склав отаку свою думу, або пісню»¹. З цієї примітки можна зробити висновок, що автор козацького літопису весь зміст «думи» звів до особи гетьмана. Проте, як ми бачили, він ширший — у ньому розповідається про віденську перемогу над басурманами. Можливо, це пояснюється тим, що С. Величку був несимпатичний Йосиф Шумлянський — «новий уніат і підхлібник лядський», «львівський єпископ». Справді, Й. Шумлянський був останнім львівсько-галицьким православним єпископом, а з 1700 р. — першим уніатським єпископом, однак, на думку І. Франка, він повинен зайняти «скромне місце в історії українсько-руського письменства», бо «добре володів руською народною мовою», а тому передрукував текст «сеї інтересної пам'ятки нашого віршарства XVII в.»². Цей текст зберігався в «Мирослава з Городенки», «ревного дослідника народних старожитностей», але ні публікатор Жегота Паулі (він надрукував думу у першому томі збірника «Пісні народу руського в Галиці», 1839), ні І. Франко не розкрили цей псевдонім. Ним був Г. Ількевич (1803—1841), упорядник «Галицьких приповідок та загадок».

ТВОРЧИСТЬ ІВАНА ВЕЛИЧКОВСЬКОГО

По-доброму заздрили іншим народам, які мають багато «поетицьких, чудне а містерно (майстерно. — В. П.), природним їх язиком» складених «трудлюбів», І. Величковський вирішив «нікотеріе значнійше штуки поетицькіі руським язиком виразити, не з якого язика на руський оніе переводячи, але власною працею моею на подобенство інородних составляючи, а некотеріе і ціле руськіе способи винайдуючи, котеріе і іншим язиком ані ся могут виразити»³,

¹ Див.: Величко Самійло. Літопис. — Т. 2. — С. 295.

² Франко І. Вірша єпископа Й. Шумлянського про події 1683—1686 рр. // Збір. творів: У 50 т. — Т. 33. — С. 431, 433.

³ Величковський І. Твори. — К., 1972. — С. 71.

тобто хотів перенести на український ґрунт чужі віршовані форми та на їх основі створити нові оригінальні зразки. Він це зробив «на оздобу отчизни нашої і утіху малоросійським сином її, зважаючи до читання охочим і любомудрим»¹.

Відомості про життя і творчість Івана Величковського скупи й суперечливі. Ймовірно, що він народився у травні чи вересні наприкінці 1640-х — на початку 1650-х років десь на Чернігівщині. Навчався у Києво-Могилянській академії, де його викладачем був Варлаам Ясинський, пізніше київський митрополит і покровитель поета. З початку 1670-х років був співробітником чернігівської друкарні архієпископа і поета Лазаря Барановича, належав до «товариства куншту типографського», виконував функції редактора і коректора. З 1687 р. І. Величковський проживав у Полтаві, де став пресвітером Успенської церкви. Помер у вересні 1701 р. у Полтаві.

Іван Величковський — автор друкованого панегірика польською мовою на честь Лазаря Барановича (1684, на цій основі Ю. Тувім зарахував нашого поета до польських), «Віршів про Дедала», піднесених 1687 р. у Полтаві гетьману І. Самойловичу, та двох поетичних збірок — «Зегар з полузегарком» (1690) і «Млеко от овцы пастыру належное» (1691). Вдало використавши античний міф про Дедала, який «учинив собі крила з різних матерій» і таким способом вирвався з ув'язнення, поет закликає гетьмана створити собі крила з добрих справ, щоб розширити «честь божеськую», забезпечити «благодати покій в милій отчизні», підтримувати науки, з яких «росте слава, оздоба, подпора милій отчизні нашій і утіха скоро», та бути пострахом для ворогів. За тогочасною традицією І. Величковський називає Самойловича то «російським вождем», то «малоросійським гетьманом», що розуміє як синоніми.

Невеличка збірка «Зегар з полузегарком» (у Західній Україні і досі годинник називають «зегарком») відкривається анаграмою «Автор до читальника», в якій легко прочитується ім'я і прізвище поета — «Йоан Величковський». Такою ж анаграмою закінчується і збірка «Млеко...». Далі маємо вірші на герб Варлаама Ясинського і під зображен-

¹ Величковський І. Твори. — К., 1972. — С. 71.

ням Богородиці, прозове звернення до митрополита та різні двовірші, зібрані у чотирьох тематичних групах — «Зегар цілий, содержаш в собі часов 24», тобто на кожну годину, «Полузегарик», що пояснює денні і нічні години, «Мінути» (загальні, злі і добрі) та «Квадрантес», тобто двовірші про чотири пори року, чотири частини світу та чотирьох евангелістів. Перераховуючи різні «мінути злії», поет впевнений у тому, що безслідно проминуть «богатство, честь, п'янство, помпа, гордість, пиха» і «прочая безчисленная суетная». Цікаві і його погляди на «добрі мінути», до яких він відносить «мученія, біди, скорбі, сльози» тощо.

Якщо вказані вірші витримано у традиційному дусі, то збірка «Млеко от овцы пастыру належное» — нове слово в українській версифікації. В ній І. Величковський розробив різні «поетичні штучки», ставши ніби предтечею подібних творчих шукань у літературі кінця XIX — початку XX ст. (пригадаймо В. Маяковського і дещо меншою мірою М. Семенка). Крім згаданих анаграм, він пояснює і на прикладах демонструє свої курйозні вірші. Це — «ехо», в якому кінцевий склад (силяба) попереднього рядка повторюється у наступному:

— Кто ти в саді снідь смертну подаде от древа?
— Ева.

Здається, чи не єдиний приклад «еха» у новій українській літературі знаходимо в Лесі Українки:

Я блукав колись по ріднім краю
Раю
І шукав на сім земнім падолі
Доли.

Наступна «поетична штучка» — «рак», «ракоподібні вірші» — «літеральний», в якому рядок можна читати справа наліво і навпаки (наприклад, «Анна пита мя я мати панна»); «рак словний», в якому слова читаються навпаки; «чотирогранний вірш», який можна читати вздовж і впоперек. Автор навіть чотири акровірші, а на початку поетичної збірки — ще один, що розкриває рік її написання. Цікаві й спроби так званих лабіринтів та фігурних віршів. Це була досить виснажлива праця, в чому І. Величковський зізнався в епіграмі «Пишущему стихи»: «Три перста пишуць, а все болить тіло».

Із цих коротких заміток про творчість Івана Величковського можна зрозуміти, що він — справді «поет дуже цікавий», якого природа наділила «широю іскрою художнього таланту — здатністю зірко вдивлятися у світ, гостро і парадоксально осмислювати його, відливати свої думки у місткі асоціації, колоритні образи, влучні дотепи. Віртуозно володіючи словом і віршем, він полюбляв експериментувати, шукати і розробляти нові й незвичні літературні форми». Це була одна з перших літературних спроб «емансипації поетичної творчості як самостійної галузі суспільної свідомості, — роблять висновок В. Колосова і В. Кречотень, — утвердження красного письменства у новочасному розумінні цього слова»¹.

«ПОЕТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ РЕМЕСЕЛ» КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІВА

У другій половині XVII ст. жив і працював ще один визначний український поет *Климентій Зіновій*, вірші якого є своєрідною «поетичною енциклопедією ремесел» того часу. «Жодний із сучасних йому письменників не відобразив так широко життя народних мас, — пише В. Колосова у своїй монографії «Климентій Зіновій» (К., 1964. — С. 3), — не зробив героями своїх творів простих людей — ремісників, робітників промислу та сільського господарства, наймитів-бурлак, не оспівав так натхненно їхньої важкої праці»². Це «корисний матеріал, який пояснює уявлення про Україну кінця XVII — початку XVIII ст., а в ряді випадків є єдиним вірогідним свідченням сучасника давно минулої епохи»³. Тому до його віршів зверталися і звертаються літературознавці, мовознавці, історики, філософи, мистецтвознавці, фольклористи, етнографи і народознавці.

На жаль, ми знаємо про нього надто мало. Єдиним джерелом відомостей про життя і творчість поета є його «Вірші. Приповіді посполиті» (під такою назвою їх перевидано 1971 р. у Києві). Климентій

¹ Колосова В. П., Кречотень В. І. До питання про життя і творчість Івана Величковського // Величковський І. Твори. — К., 1972. — С. 17, 35.

² Колосова В. Климентій Зіновій. — К., 1964. — С. 3.

³ Там же.

Зіновіїв народився десь наприкінці 40-х — на початку 50-х років XVII ст., ймовірно, на Правобережній Україні. Рано втративши батьків, він зазнав багатьох лих. Освіту здобував у дяка і в бурсі. Не виключено, що навчався у Києво-Могилянській колегії. Очевидно, працював писарем на Лівобережній Україні, був священиком, а після смерті дружини став ієромонахом, тобто ченцем-священиком.

Немає єдиної думки і щодо прізвища поета. У мезовірші № 284 він називає себе так: «Ієромонах Климентій Зіновієв син»¹. Здається, «Климентій» — це його ім'я у чернецтві, а «Зіновієв син» у ті часи сприймалося і як по батькові, і як прізвище. Тому воно подавалося по-різному: Климентій Зінов'єв, Климентій Зіновій, Климентій Зінов'єв, а І. Франко на основі вірша поета «О школярах дрова крадущих и о школъ» вважав «його світським прозвищем — Трясця»² й тому називає його «Климентій Трясця». Із всіх можливих варіантів дослідники обрали «Климентій Зіновіїв».

Климентій Зіновіїв багато мандрував, збираючи, очевидно, за завданням обителі, милостиню. У своїх віршах він згадує Волинь, Запорізьку Січ, Канів, Бахмут, Польщу і Литву, називає різні народи і відрізняє різні етнографічні групи українців, наприклад, «муж буде москаль, або литвин, або бойко, або циган... а он правдивий руснак козак українець породи малоросійської». На основі цих та інших фактів з творів поета історик Олена Компан зробила висновок: «Серед літературних пам'яток феодальної України аж до кінця XVIII ст. навряд чи можна назвати ще якимсь джерелом такого пізнавального значення, як вірші К. Зіновієва»³.

Щоб краще зрозуміти творчість Климентія Зіновіїва, слід хоча б приблизно встановити час написання його поетичної збірки. Її було укладено між 1700 і 1708 рр., що підтверджують наведені у його віршах історичні факти. У вірші «О соляниках, торяниках, бурлаках» поет розповідає, що торяники

¹ Див.: Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповіді посполиті.— К., 1971.— С. 206.

² Франко І. Історія української літератури. Часть перша...// Збір. творів: У 50 т.— Т. 40.— С. 363.

³ Компан О.— Міста України в другій половині XVII ст.— К., 1963.— С. 25.

займаються соляним промислом на річці Бахмут. А це могло мати місце тільки після 1697 р., коли Тор було зруйновано. Це нижня межа «компоновання» збірки. Верхня припадає десь на 1708 р., бо у вірші № 317 поет описує побут «в Запорозької Січі войск славних і побожних». Це могло статися до квітня 1709 р., коли московські війська повністю зруйнували Запорізьку Січ і «зостало Запорожье пусто».

Климентій Зіновіїв був, як ми вже сказали, родом із Правобережної України, проте всі свої вірші, здається, написав на Лівобережжі, на Гетьманщині. Він не раз вказував на місця їх написання, наприклад, «Рось наша», «Россія наша» (тут — грецький відповідник до «Україна»), «Вкраїна тут малоросійська», протиставляючи їх «Волині» чи «Литві», тобто Правобережжю. Можна також стверджувати, що поет дуже уважно поставився до «компоновання» своєї збірки, яку, можливо, готував до друку, але з невідомих причин йому це не вдалося здійснити. Він згрупував усі свої вірші в одинадцять тематичних розділів, кожному з яких, крім першого (початкові аркуші загублено), давши власні заголовки: 2 розділ — «О людех злих»; 3 — «О людех добрих»; 4 — «О богатствах і о нищетах»; 5 — «О п'янстві і о п'яницях»; 6 — «О чернях і о хотящих в чернечество»; 7 — «О женах розних»; 8 — «Вірші особние, послі жен і мужех добрих»; 9 — «О ремесниках розмаїтих»; 10 — «О звірех розних» і 11 розділ — «Начинаються річи поединковие», тобто вірші на різні теми. Збірка завершується десятьма віршами-зверненнями до читача. Для полегшення сприйняття їх сучасним читачем усі ці цикли об'єднуємо у дві тематичні групи — релігійно-філософські і соціально-побутові вірші.

Продовжуючи традиції своїх попередників і сучасників, Климентій Зіновіїв намагається зрозуміти роль і місце людини на землі, розробляє мотиви швидкоплинності життя і смерті, «скорби і печали», гріховності і покаяння. Поет розповідає про невблаганність смерті і безсилість перед нею багача з його «шкатулами, золотом нафасованими». Перед нею всі рівні — і бідняк, і король, і гетьман. У вірші «О умирающих богатих людех» Климентій Зіновіїв протиставляє передсмертні відчуття бідної лю-

дини, яка нічого не має і ні за чим не шкодує, за жерливості багатія, який не бажає «з скарбом розлучитися», хотів би «весь скарб в труну вложити».

Климентій Зіновійв із сумом констатує, що все суспільство поділене на два табори — бідних і багатих, причому перших набагато більше, ніж «тих багатих дуків і славетних». Останні живуть за рахунок перших. Так, митник не тільки стягає законом встановлене мито, а й прагне незаконно збагатитися, своєю «шкатулу набити». Хазяїн не бажає віддати бідному зароблені ним гроші, «не хоче слухне нагородити». Поет обурюється хабарництвом суддів і навіть православних владик, очі яких засліплені золотом, а тому вони «гріх проч откладають, і благословляють, і беззаконіє на закон предкладають». Він засуджує «купців і продавців фальшивих», які заради «душегубних» прибутків доливають води до горілки і вина.

Найбільшу увагу приділив Климентій Зіновійв людям праці. Він так докладно описав роботу ремісників, відтворив процес виробництва, що складається враження, що нібито він сам працював серед них або мав з ними безпосередні стосунки. Це відчувається у віршах про ткачів, бондарів, шаповалів, шевців, друкарів, олійників, воскобійників, торяників-«соляників», рудників, дьогтярів, смолярів і свічкарів. А про роботу мірошників, малярів, гутників, дзвонників, шабельників, порохівників, кульбачників чи гафарів (гаптівників) він говорить поверхово. Особливо захоплюється Климентій Зіновійв «чесним» і «святобливим» ремеслом «інтролігатора» — палітурника, який «книги нові устращает, а часом і старих, як лучить, оправляет», і таким чином «всєких книг на світі людям настатчали» («О інтролігаторах»). З таким же шанобливим почуттям поет ставився до праці друкарів, які книгами вказують «до н[е]ба дорогу». Він цінує друкарство ще й за те, що воно економить людську працю. Якщо на переписування рукопису треба витратити рік праці, то друкар це зробить за один день. Можна сказати, що вірші про ремісників — це своєрідна поетична енциклопедія ремесел в Україні другої половини XVII ст.

Поетична збірка Климентія Зіновійва вражає не тільки тематичним, а й жанровим розмаїттям. Крім

згаданого мезовірша як одного з різновидів акровірша, він писав елегії, епіграми, канти і похвали, близькі до панегіриків. Проте останні були присвячені не сильним цього світу, а звичайним трударям.

Климентія Зіновійва вважають одним із перших українських пареоіографів. Він зібрав та склав в алфавітному порядку більш як півтори тисячі «приповістей, або теж присловії, посполитих». Ними ще у рукописі, що був власністю П. Куліша, користувався О. Маркович і Марко Вовчок.

І. Франко вважав Климентія Зіновійва типом «новочасного письменника», творчою індивідуальністю «зі своїми власними поглядами, виробленими сильно розвитим індивідуальним життям і думанням» та «доброю обсервацією життя і увагою на його буденні, але характерні явища»¹.

ДРАМАТУРГІЯ XVII СТ.

Наприкінці XVI ст. в міру розвитку шкільництва зароджується, чи, можливо, відроджується (І. Франко пов'язував генезис шкільної драми із народними іграми, відомими з літописів Київської Русі)² так звана шкільна драматургія. Це насамперед декламації і діалоги, що їх писали викладачі, а виконували учні братських шкіл і колегій. Декламації представлені «Просфонимою» (1591), «Віршами на жалосний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича (1622), «Євхаристиріоном» Софронія Почаського (1632). Можливо, що в той час уже практикувалися і театральні вистави, як можна судити із виступу Івана Вишенського проти захоплення (він писав — «захворіти») «комедійським та машкарським набоженством»³.

ІНТЕРМЕДІЇ ДО ДРАМИ ЯКУБА ГАВАТОВИЧА

Шкільна драма була довгою, а тому треба було дати глядачам перепочинок і час для роздумів, ви-

¹ Франко І. Історія української літератури. Часть перша...// Збір. творів: У 50 т.— Т. 40.— С. 362, 370.

² Див.: Франко І. Русько-український театр (Історичні обриси) // Збір. творів: У 50 т.— Т. 29.— С. 293—336.

³ Вишенський І. Твори.— С. 31.

кликаних драмою. Так виникли інтермедії або ін-терлюдії, що, як указує вже сама назва (від лат. *inter* — між і *medius* — середина чи *ludus* — гра), ставилися в антрактах постановки шкільної драми. Як писав І. Франко, вони «з часом дали початок новочасній комедії»¹. Інтермедії писалися майже чистою українською мовою і на матеріалі народного побуту, тоді як шкільна драма — книжною і на релігійні теми. Тому вони були популярними серед тогочасних глядачів.

Перші відомі інтермедії були додані до другої і третьої дій драми Якуба Гаватовича «Трагедія, або Образ смерті пресвятого Івана Хрестителя, посланця Божого», що була видана 1619 р. польською мовою в Яворові і тоді ж поставлена на ярмарку в Кам'янці Струмиловій. Дослідники по-різному розв'язують проблему авторства цих двох інтермедій. Одні з них — М. Драгоманов, О. Огоновський, М. Павлик і П. Житецький (останній вважав Якуба Гаватовича українцем, який писав по-польськи і по-українськи) — вважали, що Гаватович був також і автором інтермедій, другі — Я. Гординський і М. Возняк — заперечували його авторство, твердячи, що інтермедії написав хтось з українських учнів польських шкіл. Які б не були думки про авторство цих двох інтермедій, мусимо визнати, що їх створила талановита людина, добрий знавець народного життя і побуту та народної мови.

Чи не вперше в українській літературі героями цих інтермедій виступають селяни — простакуваті і легковажні чи, навпаки, хитрі, спритні й розумні, які завжди легко обманюють перших. Так, у першій інтермедії розумний бідняк Климко зумів перехитрити багатія Стецька. Він обманом дістав від Стецька гроші, продавши йому у мішку kota замість лисиці, і навіть домігся того, що багатій побив власні горшки. У цій жартівливій сценці невідомий автор досить вправно відтворив перемогу розумного бідняка над обмеженим багатієм.

Якщо першу інтермедію ми умовно називаємо «Купляти kota у мішку», то другу — «Чий сон кращий». Із ярмарку повертаються Максим, Грицько й

¹ Франко І. Русько-український театр (Історичні обрис) // Збір. творів: У 50 т. — Т. 29. — С. 299.

Денис. Вони дуже голодні і тут на дорозі знаходять невеличкий пиріг. Він повинен дістатися тому, кому присниться кращий сон. Максим розповідає, що у сні він побував у раю, де його вдосталь нагодували, а Грицько, навпаки, у пеклі, звідкіля він уже не міг повернутися. Почувши таку розповідь своїх супутників, Денис уточнив, що ангел підніс його за чуба на небо, а пізніше опустив у пекло, де Максим і Грицько звеліли йому з'їсти пиріг, бо він їм уже більше не потрібний. Обдурені селяни проганяють шахрая.

На перший погляд може здатися, що ці інтермедії надто примітивні, але вже М. Драгоманов помітив, що ці сюжети добре відомі у західноєвропейській літературі. Проте дослідник не звернув увагу на суто українську розробку, на національний елемент в обох інтермедіях, наприклад, опис українських страв (у першій інтермедії) чи характерну ярмаркову сцену купівлі-продажу¹. Сюжет другої інтермедії вдало використав С. Руданський у гуморесці «Пан і Іван в дорозі».

ІНТЕРМЕДІЇ ДЕРНІВСЬКОГО ЗБІРНИКА

1930 р. у церкві с. Дернове Кам'янсько-Бузького району Львівської області було знайдено збірник, який від того часу зветься Дернівським. Він містив дев'ять інтермедій, але поки що не встановлено, до яких шкільних драм їх було додано. Тоді ж їх опублікував Я. Гординський у праці «З української драматичної літератури XVII—XVIII ст.» (Львів, 1930). Інтермедії Дернівського збірника мають анекдотичний характер і побудовані на комічних ситуаціях. Якщо в інтермедіях до драми Я. Гаватовича виступали тільки українські селяни, то у Дернівському збірнику діють також цигани, ляхи, німець, що дозволяє рельєфніше відтворити соціально-політичну атмосферу в Україні другої половини XVII ст. Кожна з інтермедій має і свою назву: «Інтермедія на дві персони: син з татом», «Інтермедія на дві персони: німець і хлоп» і т. д.

¹ Тексти інтермедій див.: Українські інтермедії XVII—XVIII ст.—К., 1960.—С. 33—49; Українська література XVII ст.—К., 1987.—С. 375—389.

Для того щоб краще зрозуміти значення інтермедій Дєрнївського збірника, розглянемо деякі з них. У другій інтермедії йдеться про те, як батько примушує дорослого сина навчатися у школі, обіцяючи в іншому випадку суворо покарати його. Син резонно відповідає, чому його «змалу до школи не давав, але-с ми вівці і телята пасти казав, а тепер я до науки охоти не маю», і передає батькові своє бажання — «по святах волиш оженити». Розмова закінчилася тим, що син побив батька.

У третій інтермедії діє нахабний і хвалькуватий німець (на нашу думку, в цьому образі змальовано польського шляхтича, бо в інтермедії згадується про страшну поразку польського війська і здачу Кам'яно-Подільського у 1672 р. туркам), котрий вимагає від селянина поживної страви, якої той не має, а живе на сухому хлібі і воді. Коли німець хотів побити селянина, той сам побив його ціпом, а пізніше добродушно допоміг йому встати. Тут добре введено національний тип українського селянина, який завжди готовий захистити себе від знахабнілих загарбників, але ніколи не б'є лежачого. Тому так іронічно звучать слова німця, в яких він виставляє себе оборонцем України і як приклад наводить перемогу під Кам'янцем-Подільським. Якщо німець тільки «двох татар» спіймав, то німців «сто татарове зв'язали», і, за словами селянина, німець «великої слави доказав» на печі¹.

За слухними спостереженнями Я. Гординського, автор цієї інтермедії міг написати також «Інтермедію на три персони: хлоп, поляк і німець», бо вони сюжетно дуже близькі. Якщо у заголовку названий «хлоп», то у тексті цієї інтермедії виступає козак, єдиною зброєю якого є дотепне слово і палиця, за допомогою якої він перемагає озброєних шпагами поляка і німця. Він знає латинську мову, а отже, навчався у Києво-Могилянській колегії. Щоправда, козак говорить макаронічною мовою, тобто до українських слів додає латинські закінчення. Це, здається, вперше в українській мові і літературі автор вдається до такої перекрученої мови, що знайде повніше відображення у творчості мандрівних дяків XVIII ст. і, зрештою, в «Енеїді» І. Котляревського.

¹ Українські інтермедії XVII—XVIII ст. — С. 57.

У кінці четвертої інтермедії козак зізнається, що він «всіх дідьків з пекла вигнав і все пекло рострес (знищив — В. П.)» і привітав своїх переможених противників із Великоднем. Із цієї згадки можна зробити припущення, що вже у XVII ст. виникають твори, в яких козаки зображували «збурення» — знищення пекельного царства як результат «роботи» одного з них. Наприкінці XVIII ст. ця тема ви-кристалізується у цікавій літературній пам'ятці «Пекельний Марко».

«СЛОВО О ЗБУРЕННЮ ПЕКЛА»

Думка про запорожця як «збурителя» пекла могла виникнути під впливом шкільної драми, де у цій ролі виступав Ісус Христос. І. Франкові пощастило знайти у селі Мостища (тепер Калуського району Івано-Франківської області) рукопис драми-містерії великоднього циклу «Слово о збуренню пекла», про що він розповів у дослідженні «Слово про збурення пекла: Українська пасійна драма». В ній йдеться про пихатого «старосту пекла» Люципера, який розповідає боягузові Аду (персоніфікований образ пекла) про прихід Христа на землю. Він розкриває різні біблійні події — про створення Богом Адама та Єви і вигнання їх із раю, про Каїна та Авеля тощо. Про прихід Христа сповіщає Іоанн Хреститель. Люципер не боїться цього, бо, по-перше, Христос не може прийти до пекла, бо його розп'яли, а, по-друге, він перетворив пекло на добре укріплену фортецю. Від своїх послів-бісів «староста пекла» дізнався про воскресіння Ісуса, який на чолі ангельського воїнства прийшов до пекла і корогвою та святою водою «ворота і ланцюги сокруши [в]», тобто, за словами Ада, «пекло збурих і столицу сплюндрував». Переможений Люципер просить Христа не забирати його «в'язнів»-грішників, але Божий син усіх їх визволив, залишивши у пеклі тільки мудрого Соломона. На запитання Люципера, чому Бог не взяв його з собою, Соломон відповів:

Юж повторне Христос по мене прийде;
Страшний его бил прихід перший,
Єще другий страшніший буде.

За наказом Люципера слуги випроводжують його з пекла:

Соломон скачучи почав співати,
Люципер із Адом плакати і ридати.

На думку І. Франка, джерелом «Слова о збуренню пекла» могло бути апокрифічне «Никодимове євангеліє»: і в апокрифі, і у драмі пекло змальоване як укріплена фортеця, а різниця — у тлумаченні образів Ада (пекла) і Люципера (диявола, керівника чортів). Перший з них — «се старогрецький Плутон, цар підземелля, «багач», володар усіх земних скарбів, — писав І. Франко, — а zarazом усіх померших, що сходять у царство тіней»¹. Як старий і добрий дідусь, він радіє, що зростає його «царство», яке поповнюється новими грішниками, але не хоче ні з ким сваритися і ворогувати. І навпаки, Люципер — це войовничий «староста» пекельного царства і непримиренний ворог Маріїного сина. До апокрифічного оповідання український автор додав сцени із «воєводами» і «посланцями» Люципера та епізод про визволення Соломона. Якщо драма була більш відома у Західній Україні, то вірші на подібну тему — в Східній.

І. Франко високо оцінив «Слово о збуренню пекла». «...Будова драми дуже проста, — писав він, — але проведена дуже логічно і вповні артистично. Дійових осіб небагато, та всі вони схарактеризовані індивідуальними, виразними рисами, далеко не так шаблонними, як се бачимо в західноєвропейських містеріях»². На основі віршової техніки і форми драми, що «нагадує склад козацьких дум», дослідник дійшов висновку, що «Слово о збуренню пекла» написано у першій половині XVII ст.³

Достовірних відомостей про те, в якому середовищі виникли інтермедії і драма-містерія і хто міг бути їх авторами, немає. Очевидно, що їх написали освічені люди, хоча тексти збереглися у народному середовищі. Поза всяким сумнівом, що вказані твори якоюсь мірою пов'язані із шкільною практикою, з викладанням піітики. За тодішньою традицією, викладачі цієї дисципліни протягом навчального року мали написати драму, а їхні вихованці — поставити

¹ Франко І. Слово про збурення пекла: Українська пасійна драма // Збір. творів: У 50 т. — Т. 37. — С. 479.

² Там же. — С. 483.

³ Там же. — С. 499.

її на сцені шкільного театру, набуваючи у такий спосіб навичок публічного виступу. О. Білецький навіть вважав, що «окремі п'єси були результатом колективної праці професора та його учнів: професори риторики або піітики, накресливши сценарій, до ручали обробку окремих актів і сцен учням як класне завдання; найбільш вдалі праці вводились до складу задуманої п'єси, оброблялися остаточно професором і віддавалися потім на сцену»¹.

«ОЛЕКСІЙ, ЧОЛОВІК БОЖИЙ»

Композиційно шкільна драма поділялася на п'ять актів, кожний з яких об'єднував кілька сцен. Як і в античній драмі, після кожної дії виступав хор, що коментував основні події і робив відповідні висновки-повчання. Крім «Слова о збуренню пекла», помітною трагедокомедією вважається драма-міраклъ (твір на сюжет житійної літератури) «Олексій, чоловік Божий», що була написана у 1673 р. і наступного року поставлена на сцені Києво-Могилянської колегії. Вона цікава тим, що серед дійових осіб бачимо і земних людей (Олексій, його батько, мати й наречена), і небесні сили (архангели Гавриїл і Рафаїл), і міфологічних персонажів (Юнона і Фортуна), і алегоричні постаті (Віртус — Чеснота, Убозтво, Щастя).

Дія цієї драми відбувається в Римі. Син римського сенатора Євфиміана Олексій зрікається всіх земних багатств і цілковито присвячує себе служінню Богові. Покровитель шлюбів архангел Рафаїл здивований тим, що Олексій не хоче одружитися із красунею й обирає суворе чернече життя. Юнона і Фортуна також підтримують Рафаїла і намагаються переконати Олексія в тому, що щастя кожної людини — у родинному житті. Навпаки, Гавриїл і Віртус переконують його в іншому, що, тільки зрікшись усіх зваб життя, можна досягти небесного щастя і врятувати свою душу. На прохання батьків Олексій погоджується одружитися, проте в день весілля залишає наречену і батьківський дім та подається в чужі краї. Через деякий час він під виглядом жиб-

¹ Білецький О. Зародження драматичної літератури на Україні // Збір. творів: У 5 т. — К., 1965. — Т. 1. — С. 313.

рака повертається додому і живе там 17 років у бідній комірчині, терплячи знущання слуг. І тільки перед смертю Олексій зізнається батькам, хто він такий. Душа Олексія тішиться «на небеси посреди ангел», а батьки оплакують померлого.

М. Возняк вважав, що драма «Олексій, чоловік Божий» дуже близька до західноєвропейської (можливо, польської) драми, а різниця між ними в тому, що невідомий автор ввів у свою п'єсу образи архангелів та алегоричних фігур, через які передано внутрішню боротьбу героя. Він також стверджував, що автором п'єси був професор Києво-Могилянської колегії західноукраїнського походження, бо «в мові драми чергуються елементи діалекту західноукраїнського й наддніпрянського».

ІСТОРИЧНА ПРОЗА XVII СТ.

Доба Б. Хмельницького, утворення Козацької республіки та наступні історичні події, що ввійшли в історію України під назвою Руїни, викликали широкій інтерес до минулого українського народу і спроби по-новому поглянути на них. Так з'явилася низка мемуарів і прагматичних історій, що здобули назву старих літописів, «бо й між давніми українськими літописами й козацькими мемуарами й історичними писаннями не було різкої межі, — писав М. Возняк, — різких переходів, навпаки, давній тип збереження української національної традиції переходив непомітно в новий тип, нерідко зливаючись один із другим». Містячи дуже цікавий історичний матеріал, літописи XVII ст. водночас «являють собою зразок оригінальної літературної інтерпретації подій, побудови своєрідної моделі української історії, характер якої зумовлений специфікою барокового історизму»¹.

ГУСТИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Літописи XVII ст. звичайно мають назви за місцем появи або зберігання, наприклад Густинський, Львівський, Київський, Добромиський, Хмельниць-

¹ Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література. — К., 1989. — С. 234.

кий та ін. З них ми розглянемо перший, а також «Кройніку» Феодосія Софоновича і «Синопис». Густинський літопис було знайдено у Густинському монастирі на Полтавщині у списку, що його 1670 р. зробив ієромонах цього монастиря Михайло Лосицький. На думку дослідників, автором Густинського літопису міг бути Захарія Копистенський, а М. Люсицький тільки переписав його.

Густинський літопис являє собою компіляцію з різних княжих літописів і польських хронік, на основі яких викладено історію України від найдавніших часів аж до Берестейської (Брестської) церковної унії. Після викладу загального історичного матеріалу невідомий автор вмістив своєрідні розділовіповідання «Про початок козацтва», «Про застосування нового календаря» і «Про унію, як вона почалася в Руській землі».

Очевидно, що укладач Густинського літопису знав Галицько-Волинський літопис, з якого він запозичив патріотичне оповідання про еванш-зілля. Крім того, він навів цікаві факти про трагічний похід князя Ігоря проти половців 1185 р. та Ярослава Осмомисла, а також про боротьбу між синами останнього за Галицький престол і про вигнання Володимиром Олега із Галича. Літописець негативно оцінив правління князя Володимира Ярославича¹.

У «Передмові до читача» М. Лосицький дав цікаву відповідь на власне запитання «Чому кожній людині читання історій дуже корисне?» — «Бо коли б не описано і світу не подано, разом би з тілом без вісті все сходило б у землю, і люди, як у темряві будучи, не відали б, що за минулих віків діялося». Він також стверджував, що «любов до отчизни своєї [природжено] почувати кожному чоловікові» і «вона, неначе магніт-камінь залізо, до себе притягає». На підтвердження своєї думки М. Лосицький нагадав поему Гомера «Одіссея», герой якої «прагнув бачити хоча б дим своєї отчизни»². Подібні думки про значення історії пізніше виклав Самійло Величко у своєму літописі (1720).

¹ Див.: Українська література XVII ст. — С. 160—162.

² Там же. — С. 146—147.

Видання «Хроніки з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича дозволяє дещо детальніше розглянути цю пам'ятку другої половини XVII ст. Її автор народився приблизно у 20-х рр. XVII ст. у Києві, навчався у Києво-Могилянській колегії, після закінчення якої деякий час викладав у ній «слово Боже», а у 1653—1655 рр. був її намісником, тобто виконував обов'язки ректора. Навесні 1655 р. він був обраний ігуменом Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, підтримував гетьмана І. Виговського, очолював опозицію вищого православного духівництва проти І. Брюховецького, був серед тих українських ієрархів, які відстоювали своє право самим обирати митрополита всупереч волі московського патріарха, виконував функції містоблюстителя Київської митрополії. Помер близько 1677 р.

«Хроніка з літописців стародавніх» (в оригіналі «Кройніка...») Феодосія Софоновича складається з трьох частин — «Кройніка о Русії», «Кройніка о початку і назвіську Литви і о князех литовських, о ділах їх» і «Кройніка о землі Польської». Найбільшою і найцікавішою є перша частина, на яку припадає майже 70 % загального обсягу. Як указує сам автор і що підтвердили дослідники цієї пам'ятки, він користувався літописом «св. Нестора печерського» і польськими хроніками, насамперед «Хронікою польською, литовською, жмудською та всієї Русії» М. Стрийковського (Кенігсберг, 1582). Під «Нестором» треба розуміти Іпатіївський і Хлебниківський літописи, варіанти «Повісті временних літ», на основі яких він розкрив історію України до XIII ст.

Як і автор Густинського літопису, Ф. Софонович намагався пояснити, для чого потрібно знати історію своєї вітчизни: «Кожному бовім потребная есть реч о своей отчизні знати і іншим питающим сказати, бо свого роду незнаючих людей за глупих почитають». Він зробив одну з перших спроб визначити основні періоди історії України: Київське князівство; Галицько-Волинське князівство; Україна у складі Великого князівства Литовського; Україна під владою Речі Посполитої; боротьба українського народу проти Речі Посполитої, довівши виклад подій до часів

правління гетьмана І. Самойловича. Літописець порізно підійшов до відтворення того чи іншого етапу розвитку історії нашого народу: чим більше наближався він до опису подій свого сьогодення, тим сухішим і лаконічнішим ставав його стиль, а історичні явища тлумачилися ближче до позицій православної церкви.

Як і його попередники — Нестор та автор Густинського літопису, — Ф. Софонович багато уваги приділяє питанню про походження нашого народу, виводячи його від Яфета — сина праведного Ноя. Наші предки були войовничим і волеюбним народом, що навіть особливо відзначив Олександр Македонський, який нібито дав «привілей на пергамені золотом писаний... за їх славних діяльності і праці, котрі з ним і з его отцем Филиппом показали». Посилаючись на польських хроністів Я. Длугоша і М. Стрийковського, літописець стверджував, що наші предки у своїх походах доходили аж до Риму, а «Одонацер (Одоакр.— В. П.), князь руський, Риму добив і держав его тринадцять літ». Софонович мав на увазі керівника одного з германських загонів, родом скіфа (431—493). Цю інформацію із чужих джерел автор пояснював тим, що «руси шаблею, а не пером, бавячися», «не описали своїх старовічних княжат імен».

Використовуючи княжі літописи та іншомовні хроніки, Ф. Софонович критично підійшов до наведених у них фактів. Він відкинув новгородську версію про закликання варягів, сперся на київську традицію, вважаючи Кия та його братів першими руськими князями, а Аскольда і Діра — далекими нащадками Кия, «великими князями київськими». Із наступних правителів літописець відзначив тільки Володимира Святого як хрестителя України-Русі, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха.

Ф. Софонович майже повністю переповів Галицько-Волинський літопис, додавши деякі оповідання із «Хроніки» М. Стрийковського. Така увага до Західної України пояснюється тим, що автор сприйняв теорію «Галич — другий Київ». Він особливо виділив Романа Великого та його сина Данила Галицького. Перший із них «не только руських князей собі покорив, але в половецькую землю, і лядську, і литовську з їх пострахом повоював як самодержець всея Русії» і «самодержавство царское в Галичі собі

учинив». Хоча Ф. Софонович був православний, він вважав коронацію Данила посланцями папи римського кульмінацією в історії Галицько-Волинського князівства і називав його королем, навіть присвятив йому розгорнуту «похвалу», в якій писав: «Приїхали к князю Даниїлу, продку князей Острозьких, приєслани значні послы от папіжа римського Інокентія Четвертого... Принесли ему корону королевськую і скипетр за его славні діла рицерські і за звитязства над многими панствами (державами.— В. П.) значні, особливе над Поляками, над Венгерами, над Чехами, над Литвою і над Ятвігами, котрих завше, наїзжаючи, бив і пустошив кріпко, і руських князей собі в послушенство привів. Тії послы мовили к князю Даниїлу папежській овії слова: «Прими, сину, от нас корону кролевства!»... Теди князь Даниїл прийняв в Дорогочині корону королевськую і скипетр от Господа Бога і от престола святих апостолів Петра і Павла, от папи римського Інокентія і, укоронований от своїх православних єпископів, зостав всея Русі, на полудню лежачей, королем»¹.

У «Кройніці о початку і назвиську Литви...» літописець розглядає історію України у контексті історії Великого князівства Литовського, причому він оцінює події та окремих литовських князів з позицій представника верхівки української православної церкви. Тих великих литовських князів, які сповідали православну віру або підтримували її, він оцінює позитивно, а князя Ягайла, який «окрестився в польській вірі і зостав кролем польським», характеризує негативно. Цією ж причиною пояснюється інтерес літописця до роду князів Острозьких, предком яких він вважав короля Данила Галицького.

Описуючи долю українського народу в умовах панування Речі Посполитої, Ф. Софонович у «Кройніці о землі Польської» тільки хронологічно зафіксував таку важливу подію, як Берестейська церковна унія, згадавши її учасників, які «учинили унію або з'єднане з костелем римським і піддалися під послушенство папі римському Клеменсу Осьмому». Літописець правильно уточнив, що цей важливий акт не підтримали «панове римські і шляхта, также і духовніи римські».

¹ Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх.— К., 1992.— С. 151—152.

У «Кройніці о землі Польської» Ф. Софонович докладно розкрив національно-визвольну війну 1648—1657 рр., хоч в описанні її не був оригінальним — він використав Літопис Самовидця, щоправда, з деякими доповненнями. Як і Самовидець, він лише побіжно зупинився на Переяславській раді 1654 р. Адже не «вся старшина» присягнула на вірність московському царю, відмовилися від присяги і українські православні ієрархи на чолі з київським митрополитом С. Косовим. Літописець натякнув, що Б. Хмельницький, незадоволений договором з Москвою, шукав нових союзників у боротьбі з Річчю Посполитою, підписавши договори із шведським королем і князем Трансильванії Юрієм II Ракоці. Тільки передчасна смерть гетьмана перешкодила здійсненню цих далекосяжних політичних планів.

Уже з цього короткого огляду «Кройніки...» можна зробити висновок про широкий діапазон творчих шукань автора, його непересічний талант історика і письменника. Твір Феодосія Софоновича був дуже популярним в Україні, про що свідчать численні його списки і редакції, запозичення з нього у творах пізніших українських письменників.

«СИНОПСИС»

1674 р. у Києві було надруковано «Синописис, или краткое собрание от разных летописцев о начале славяно-российского народа, і первоначальных князей богоспасаемого града Киева... до государя нашего і великого князя Алексея Михайловича...». Ця коротка історія витримала близько 30 видань і майже до кінця XVIII ст. служила підручником. Як видно вже з самої назви твору, невідомий автор намагався розкрити всю історію України-Русі — від найдавніших часів аж до 60-х років XVII ст. Джерельна база «Синописису» значно бідніша від інших тогочасних літописів. Якщо у першому виданні автор посилався на «Нестора» і «Хроніку» М. Стрийковського, то у другому (1679) і третьому (1680) — вже на «Кройніку» Ф. Софоновича, додавши від себе оповідання про перший і другий походи турків на Чигирин 1677 і 1678 рр. та про «преславні» перемоги козаків над бусурманами.

Більшу частину «Синопису» присвячено Київській Русі і боротьбі наших предків проти монголо-татарських орд. Автор захоплюється державницькою діяльністю Володимира Святого, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха, але різко засуджує пізніші князівські міжусобиці і чвари. Він, очевидно, знає Галицько-Волинський літопис (можливо, у викладі Ф. Софоновича, звідки запозичив дані про коронацію Данила Галицького), але стримано оцінює князівський князь намагався перенести столицю з Києва до Галича, що нібито було причиною суперечки «о столиці самодержавія російського» (українського.— В. П.) і навіть її захоплення угорським королем. Тут автор дещо змістив події у часі. Це сталося після несподіваної загибелі князя Романа, вигнання малоолітнього його сина Данила галицькими боярами-ворохобниками і захоплення Галича синами князя Ігоря, героя «Слова о полку Ігоревім». Пізніше він згадує і про Данила Галицького, про заснування ним Львова і про його коронацію. Останню інформацію запозичено із «Кройніки» Ф. Софоновича.

Із розділу «О взятїі стольного російського града Києва» починається історія України литовського періоду. У 1320 р. на річці Ірпін під Києвом литовський князь Гедимін переміг київського князя Станіслава, захопив Київ, призначивши свого намісника. «Синопис» коротко розповідає про литовського князя Вітовта і київського митрополита Григорія Цамблака, про перетворення польським королем Казимиром «великого княженія киевського в воеводство», згадавши київських воевод від Дмитра Путячича (1503) до Адама Киселя (1651).

Якщо попередники автора «Синопису» досить докладно розповіли про національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького, обмежившись лише короткою згадкою про Переяславську раду, то творець «Синопису» навіть не згадав про героїчні події 1648—1657 рр., а Переяславський договір тлумачив як нібито повернення Києва московським царем Олексієм Михайловичем «на первое паки царственное битіє».

У третьому виданні «Синопису» автор в окремих оповіданнях розповів про турецькі походи на Чигирин. В оповіданні «О возвращенїі войск христіян-

ських от Чигирина» він у дусі «Слова о полку Ігоревім» і народної творчості змалював картину битви: «Тамо бо гласи до небес возвишахуся, то превелика клича безчисленних воев! Тамо сонце затмилося, ради прегуста дыма, от огненния стрелби, восходяща. Ту воздух помрачися от праха земли, конськими копитами горі возбѣенного! Тамо мяшешся земли возстогнети от превеликих сил воїнських, на ней брань отяготивших! Ту стрѣли, от многочисленних луков іспущения, яко прегустия каплі дождевия! Тамо кулі от великія і меншія стрелби, яко огенний град, ісхождаху! Тамо гласи стрелби огенния, аки страшния громи, слишахуся! Ту мечі обнаження, аки молнія, блещахуся! Тамо руці христіянськія освятишася в крові поганській!.. На коне, видяще бісурмане, яко же отнюд невозможно стерпіти сильния храбрости і крѣпкого мужества воев христіянських, понудишася от превеликого страха, не яко воїни, в началі показавшііся, но уже яко татіє в ноши тайно отбігти воспят... на вічний студ свій і всенародное поношеніє»¹.

За своїми формальними ознаками «Синопис» уже не був літописом у традиційному розумінні. Проте не можна назвати його історичною працею чи підручником, хоча в подальшому він набув саме такого значення. Це вдала компіляція, написана, ймовірно, у середовищі українського вищого православного духівництва. І все ж таки не можна вважати його автором Інокентія Гізеля (бл. 1600—1683), архімандрита Києво-Печерської лаври,— він тільки підписав дозвіл на видання «Синопису» у печерській друкарні.

Контрольні питання

1. Українські латиномовні поети.
2. Творчість поетів XVII ст.
3. Художні особливості «Вършів на жалосный погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича.
4. Історико-патріотичні вірші другої половини XVII ст.
5. Види і роди літератури XVII ст.
6. Віршування на Закарпатті і Західній Україні.
7. Українські поети про облогу Відня 1683 р.
8. «Поетичні штучки» Івана Величковського.
9. «Поетична енциклопедія ремесел» Климентія Зіновіва.
10. Інтермедії до драми Якуба Гаватовича.

¹ Українська література XVII ст.— С. 183.

11. Інтермедії Дернівського збірника.
12. Основні мотиви «Слова о збуренню пекла».
13. Зразок шкільної драми «Олексій, чоловік Божий».
14. Загальна характеристика історичної прози XVII ст.
15. Історія України у «Густинському літописі».
16. «Кройніка...» Феодосія Софоновича — перша спроба періодизації історії України.
17. «Синопсис» — перший підручник історії України-Русі.

Список рекомендованої літератури

Тексти

Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / Упоряд. акад. О. І. Білецький. — 3-те вид., доп. — К.: Рад. шк., 1967. — 783 с.

Давня українська література: Хрестоматія / Упоряд., передмова та коментарі М. М. Сулими. — К.: Рад. шк., 1991. — 576 с.

Українська література XIV—XVI ст. / Автор вступ. статті і редактор В. Л. Микитась. — К.: Наук. думка, 1987. — 597 с.

Українська література XVII ст. / Вступ. стаття, упоряд. і прим. В. І. Крекотня. — К.: Наук. думка, 1987. — 605 с.

Українська поезія: Кінець XVI — початок XVII ст. / Упоряд. В. П. Колосова, В. І. Крекотень. — К.: Наук. думка, 1978. — 431 с.

Українська поезія: Середина XVII ст. / Упоряд. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. — К.: Наук. думка, 1992. — 670 с.

Українська поезія XVI століття / Упоряд., вступ. стаття та прим. В. В. Яременка. — К.: Рад. письменник, 1987. — 287 с.

Українська поезія XVII століття (перша половина): Антологія / Упоряд., вступ. стаття та прим. В. В. Яременка. — К.: Рад. письменник, 1988. — 360 с.

Аполлонова лютюка: Київські поети XVII—XVIII ст. / Упоряд. та прим. В. Маслока, В. Шевчука, В. Яременка. — К.: Молодь, 1982. — 320 с.

Марсове поле: Героїчна поезія на Україні X — першої половини XVII століття / Упоряд., вступ. стаття та прим. Валерія Шевчука. Кн. 1. — К.: Молодь, 1988. — 280 с.

Марсове поле: Героїчна поезія на Україні. Друга половина XVII — поч. XIX століть. Кн. 2. — К.: Молодь, 1989. — 384 с.

Українські інтермедії XVII—XVIII ст. / Вступ. стаття і відп. ред. М. К. Гудзія. Підгот. тексту Л. Є. Махновця. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — 239 с.

Давній український гумор і сатира / Упоряд., вступ. стаття і прим. Л. Є. Махновця. — К.: Держлітвидав, 1959. — 493 с.

* * *

Величковський Іван. Твори. — К.: Наук. думка, 1972. — 191 с.

Вишенський Іван. Твори / Пер. з книжної укр. мови Валерія Шевчука. — К.: Дніпро, 1986. — 247 с.

Вишенський Іван. Вибр. твори. — К.: Дніпро, 1972. — 128 с.

Галятовський Іоанікій. Ключ розуміння. — К.: Наук. думка, 1985. — 445 с.

Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. — К.: Наук. думка, 1971. — 391 с.

- Києво-Печерський патерик.— К.: Час, 1991.— 280 с.
Літопис руський/За Іпатським списком пер. Л. Махновець.— К.: Дніпро, 1989.— 591 с.
Повість про часи: Літопис (за Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, шляхетство, комент. В. В. Яременка.— К.: Рад. письменник, 1990.— 558 с.
Повість минулих літ: Літопис/Переказ В. С. Близначя.— К.: Веселка, 1982.— 226 с.
Слово о полку Ігоревім/Упоряд. та прим. О. Мишанича.— К.: Рад. шк., 1986.— 310 с.
Слово о плъку Ігореві та його поетичні переклади і переспіви.— К.: Наук. думка, 1967.— 525 с.
Слово о плъку Ігореві в українських художніх перекладах і переспівах XIX—XX ст.— К.: Вид-во АН УРСР, 1953.— 251 с.
Слово о полку Ігореве: Фотокопія видання 1800 р./Пер. проф. М. К. Грунського. Пер. у віршах М. Т. Рильського. Стаття і коментар С. І. Маслова.— К.: Держлітвидав, 1952.— 119 с.
Слово о полку Ігоревім / Вступ. стаття і прим. М. К. Гудзія. Упоряд. і підг. тексту В. Л. Микитася.— К.: Рад. письменник, 1955.— 370 с.
Слово про Ігорів похід: Героїчна поема/Переспів Василя Шевчука.— К.: Веселка, 1982.— 32 с.
Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олегового/Пер. і реконструкція С. Пушика // Пушик С. Луни: Поезії.— К.: Рад. письменник, 1988.— С. 145—177.
Смоліцький Мелетій. Граматика.— К.: Наук. думка, 1979.— 248 с.
Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх.— К.: Наук. думка, 1992.— 334 с.

Критика

Підручники

- Волинський П. К., Пільгук І. І., Поліщук Ф. М. Історія української літератури: Давня література.— К.: Вища шк., 1969.— 432 с.
Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література.— К.: Вища шк., 1989.— 414 с.
Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література.— К.: Вища шк., 1978.— 415 с.
Історія української літератури: У 8 т.— К.: Наук. думка, 1967.— Т. I. Давня література.— 539 с.
Поліщук Ф. М. Вивчення давньої літератури у 8 класі.— К.: Рад. шк., 1984.— 103 с.
Поліщук Ф. М. Український фольклор. Давня українська література: Практ. заняття.— К.: Вища шк., 1991.— 190 с.

Програми

- Історія української літератури X—XVIII століть // Методичні матеріали.../Укладачі Ю. А. Ісіченко, В. В. Яременко.— Х.: Вид-во Харків, ун-ту, 1989.— 65 с.
Історія української літератури X—XVIII ст./Уклад. В. Т. Полек.— К.: РНМК, 1992.— 47 с.

Давня українська література і література XVIII століття/Склав Ф. М. Поліщук.— К., 1984.— 28 с.

Давня українська література/Склав Ф. М. Поліщук.— К.: Вища шк., 1977.— 38 с.

Загальні праці

- Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн.— Львів, 1992.— Кн. 1.— 694 с.
Грицай М. С. Давня українська проза: Роль фольклору у формуванні образного мислення українських прозаїків XVI—початку XVIII ст.— К.: Вища шк., 1975.— 151 с.
Грицай М. С. Українська драматургія XVII—XVIII ст.— К.: Вища шк., 1974.— 199 с.
Грушевський М. Історія української літератури: У 6 т.; 9 кн.— К.: Либідь, 1993.— Т. 1.— 1—4.
Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці.— К.; Л., 1912.— 248 с.
Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці // Жовтень.— 1989.— № 1.— С. 98—108; № 2.— С. 101—116; № 3.— С. 93—105; № 4.— С. 86—102.
Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст.— К.: Наук. думка, 1966.— 251 с.
Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст.— К.: Наук. думка, 1972.— 144 с.
Каганов І. Я. Українська книга кінця XVI—XVII століть.— Х.: Вид-во Кн. палати УРСР, 1959.— 144 с.
Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст.— К.: Наук. думка, 1981.— 265 с.
Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII—першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні.— К.: Наук. думка, 1983.— 234 с.
Микитась В. Л. Давня література Закарпаття.— Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968.— 255 с.
Микитась В. Л. Іван Франко як дослідник давньої української літератури.— К.: Наук. думка, 1988.— 317 с.
Микитась В. Л. Іван Франко — дослідник української полемічної літератури.— К.: Наук. думка, 1983.— 223 с.
Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія.— К.: Наук. думка, 1990.— 190 с.
Пам'ятки братських шкіл на Україні; Кінець XVI — початок XVII ст.: Тексти і дослідження.— К.: Наук. думка, 1988.— 566 с.
Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації.— К.: Наук. думка, 1991.— 280 с.
Сулима М. М. Українське віршування кінця XVI — початку XVII ст.— К.: Наук. думка, 1985.— 147 с.
Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури.— К.: Наук. думка, 1984.— 311 с.
Українське літературне бароко.— К.: Наук. думка, 1987.— 311 с.
Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Збір. творів: У 50 т.— К.: Наук. думка, 1983.— Т. 40.— С. 7—370.
Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Збір. творів: У 50 т.— К.: Наук. думка, 1984.— С. 194—470.

Лижняк З. І. Києво-Могилянська академія.— К.: Вища шк. Вид-во при Київ. ун-ті, 1981.— 235 с.
 Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму.— Нью-Йорк, 1956.— 220 с.

Творчість окремих письменників

- Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис: Процес складання; редакції і редактори.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958.— 103 с.
- Ісіченко Ю. А. Києво-Печерський паперик у літературному процесі кінця XVI — початку XVIII ст. на Україні.— К.: Наук. думка, 1990.— 180 с.
- Колосова В. П. Климентій Зіновієв: Життя і творчість.— К.: Наук. думка, 1964.— 206 с.
- Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивилівського: З історії української новелістики XVII ст.— К.: Наук. думка, 1983.— 407 с.
- Махновець Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім».— К.: Вища шк., 1989.— 262 с.
- Пашук А. І. Іван Вишенський — мислитель і борець.— Львів: Світ, 1990.— 175 с.
- Пінчук С. П. Іван Вишенський: Життя і творчість.— К.: Рад. шк., 1968.— 151 с.
- Пінчук С. П. «Слово о полку Ігоревім».— К.: Рад. шк., 1990.— 141 с.
- Пінчук С. П. Чарівне зерно поезії: Літературно-критичний нарис.— К.: Рад. письменник, 1986.— 219 с.
- Пушик С. Криваве весілля на Каялі: Слов'янська міфологія і «Слово о полку Ігоревім» // Пушик С. Дараби плывуть у легенду: Півість, есе, оповіді.— К.: Рад. письменник, 1990.— С. 5—226.
- Франко І. Іван Вишенський і його твори // Збір. творів: У 50 т.— К.: Наук. думка, 1981.— Т. 29.— С. 7—211.
- Франко І. Іван Вишенський: Поема // Збір. творів: У 50 т.— К.: Наук. думка, 1976.— Т. 3.— С. 50—83.
- Франчук В. Ю. Літописні оповіді про похід князя Ігоря.— К.: Наук. думка, 1988.— 191 с.
- Яременко П. К. Іван Вишенський.— К.: Вища шк. Головного вид-во, 1982.— 191 с.
- Яременко П. К. Мелетій Смотрицький: Життя і творчість.— К.: Наук. думка, 1986.— 160 с.
- Яременко П. К. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його «Апокрисис».— Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1964.— 110 с.
- * * *
- Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні.— К.: Освіта, 1992.— 192 с.
- Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні.— Рим, 1990.— 296 с.
- Огієнко І. І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: У 2 т.— К.: Україна, 1993.— 284 с.
- Франко І. З історії Брестського собору 1596 р. // Франко І. Збір. творів: У 50 т.— К.: Наук. думка, 1986.— Т. 46, кн. 2.— С. 193—219.

Зміст

Звдання курсу	3
Обсяг, періодизація та особливості давньої української літератури	5
Історія вивчення української літератури X—XVIII ст.	8
Література княжої доби (Київської Русі X—XIII ст.)	21
Перекладна література Київської Русі	23
Оригінальна література Київської Русі	30
Літописання	30
«Повість минулих літ»	30
Київський літопис	34
Галицько-Волинський літопис	35
«Поученіє» Володимира Мономаха	37
Ораторсько-проповідницька проза	40
Кирило Туровський	43
«Життя і хоженє Даниїла, Руськыя землі игумена»	43
«Слово о полку Ігоревім»	44
Українська література XIV — першої половини XVI ст.	54
Історико-культурні умови	54
Латиномовні поети	57
Літописи литовського періоду	58
Українська література другої половини XVI—XVII ст.	62
Історико-культурні умови	62
Розвиток освіти і книгодрукування	69
Полемічна література	72
Герасим Смотрицький	72
Стефаній Зизаній	75
«Апокрисис»	77
Клірик Острозький	79
«Пересторога»	82
«Тренос» Мелетія Смотрицького	84
«Памінодія» Захарії Копистенського	88
Творчість Івана Вишенського	90
Іпатій Потій — письменник-полеміст уніатського табору	96
Українське віршування другої половини XVI—XVII ст.	102
Початки українського віршування	102
Історико-патріотичні вірші другої половини XVII ст.	109
Віршування на Закарпатті і в Західній Україні	113
Творчість Івана Величковського	116
«Поетична енциклопедія ремесел» Климентія Зіновієва	119

Драматургія XVII ст.	
Інтермедії до драми Якуба Гаватовича	123
Інтермедії Дернівського збірника	123
«Слово о збуренню пекла»	125
«Олексій, чоловік Божий»	127
	129
Історична проза XVII ст.	
Густинський літопис	130
«Кройніка...» Феодосія Софоневича	130
«Синопис»	132
	135
<i>Список рекомендованої літератури</i>	139

Навчальне видання
 Полек Володимир Теодорович
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
X—XVII СТОЛІТЬ

Обкладинка художника П. Т. Вишняка
 Художній редактор І. Г. Сухенко
 Технічний редактор Т. Г. Шепновська
 Коректор К. В. Ткачук

Здано до набору 12.09.94. Підписано до друку 17.11.94. Формат
 84×108^{1/32}. Папір друк. № 2. Гарнітура літературна. Високий
 друк. Умовн. друк. арк. 7,56. Умовн. фарбовідб. 7,88. Обл.-вид.
 арк. 8,26. Вид. № 9716. Зам. № 320.

Видавництво «Вища школа», 252054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7
 Білоцерківська книжкова фабрика, 256400, Біла Церква, вул. Ле-
 ся Курбаса, 4

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
X-XVII СТОЛІТЬ

